

А. А. Гришко, Н. Л. Калайтан

ЮВЕНАЛЬНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Частина 2

**ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

2019

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

А. А. Гришко, Н. Л. Калайтан

ЮВЕНАЛЬНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Частина 2

**ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ**

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2019

УДК 159.9:34(075.8)
Г86

Рецензенти: канд. мед. наук, доц. В. А. Федосєєв,
канд. психол. наук, доц. Є. В. Фролова

Гришко, А. А.

Г86 Ювенальна юридична психологія. Ч. 2. Чинники формування делінквентної поведінки підлітків [Електронний ресурс] : навч. посіб. / А. А. Гришко, Н. Л. Калайтан. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2019. – 63 с.

Розглянуто проблему делінквентної поведінки неповнолітніх, а саме чинники її формування. Розкрито роль порушень сімейної соціалізації, психічного і особистісного розвитку в формуванні схильності до протиправної поведінки у неповнолітніх. Наведено психологічну характеристику причин та умов делінквентної поведінки неповнолітніх, зокрема психологічні особливості злочинності неповнолітніх та її мотивацію. Розкрито основні принципи й засади профілактики делінквентної поведінки у неповнолітніх.

Для студентів очної та заочної форм навчання спеціальностей «Психологія» й «Право» з курсу «Юридична психологія». Посібник може бути корисним для психологів, які працюють у структурі правоохоронних органів, психологів-експертів, кримінологів, соціальних психологів.

Бібліогр.: 31 назва

УДК 159.9:34(075.8)

© Гришко А. А., Калайтан Н. Л., 2019
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2019

Зміст

Вступ	4
Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	5
1.1. Загальні закономірності вікового розвитку особистості	5
1.2. Специфіка підліткового віку.....	7
Розділ 2. ПОРУШЕННЯ ПСИХІЧНОГО І ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ	12
2.1. Основні типи порушень психічного розвитку підлітка	12
2.2. Акцентуації характеру у ряді чинників підліткової делінквентності..	15
Розділ 3. ПОРУШЕННЯ СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	20
3.1. Типи батьківського виховання: короткий огляд	20
3.2. Жорстоке поводження з дитиною як деструктивна форма соціалізуючого впливу	22
3.3. Чинники виникнення насильства до дітей в родині й наслідки жорстокого поводження з дитиною	28
Розділ 4. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧИН ТА УМОВ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	34
4.1. Психологічні особливості злочинності неповнолітніх	34
4.2. Особливості мотивації злочинності неповнолітніх.....	48
4.3. Профілактика делінквентної поведінки неповнолітніх.....	53
Висновки	59
Бібліографічний список	60

Вступ

Поведінка деяких дітей та підлітків привертає до себе увагу активним і свідомим порушенням соціально прийнятих норм і правил. Вона відрізняється від поведінки, яка відповідає нормативним вимогам сім'ї, школи, суспільства, а часто виходить за межі положень закону.

Ця поведінка визначається як протиправна, або делінквентна, і охоплює широкий спектр діянь, починаючи від тих, що містять ознаки кримінального злочину чи адміністративного правопорушення, антидисциплінарних вчинків (прогули класних занять, спілкування з антисоціальними компаніями тощо), і закінчуючи аутоагресивними діями.

Зростання делінквентної поведінки серед підлітків є індикатором, що відображає криміногенний ефект трансформаційних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві. Спостерігається тенденція омолодження підліткової делінквентності, зростає агресія, жорстокість з боку підлітків, відсутність відчуття співчуття. Головні інститути соціалізації підлітків – сім'я, школа, дозвілля, сфера праці – сьогодні знаходяться в кризі. Неузгодженість їх впливу призводить до того, що до особистості підлітка висувуються суперечливі вимоги, які накладаються на перехідний характер підліткового віку і ускладнюють процес засвоєння неповнолітніми норм і вимог суспільства.

Делінквентна поведінка може бути зумовлена різними відхиленнями у розвитку особистості дитини, особливостями її реагування на ті чи інші умови життя. Як правило, протиправна поведінка є реакцією дітей та підлітків на тяжкі життєві обставини, зокрема в сім'ї, які не були вчасно усунені, несприятливі психологічні умови зростання й соціалізації особи.

Вірогідність формування делінквентних відхилень у поведінці може бути пов'язана і з особливостями фізичного та психічного розвитку дитини, і зі специфікою її соціального оточення і умов виховання (так, несприятлива сімейна атмосфера імовірніше буде формувати схильність дитини до протиправних звичок і поведінки, складати негативну систему її ціннісних орієнтацій).

Отже, вивчаючи чинники формування делінквентної поведінки підлітків, слід розглядати їх у трьох основних напрямках: соціально-психологічному, клініко-психопатологічному і особистісно-динамічному.

Розуміння психологічних особливостей, чинників та умов протиправної поведінки неповнолітніх є необхідним підґрунтям для розроблення комплексної системи заходів із профілактики, попередження та корекції делінквентної поведінки підлітків.

Розділ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1. Загальні закономірності вікового розвитку особистості

Процес психічного й особистісного розвитку людини має певні закономірності, а саме:

1. *Наявність* насамперед *якісних, а не кількісних змін*, виникнення психічних і особистісних новоутворень, нових психічних механізмів, процесів, структур.

2. *Різнострамованість і взаємозв'язаність* напрямів, сфер розвитку (тіло, психіка, особистість, суб'єктність, духовність та ін.).

3. *Детермінованість розвитку*. Людина є біосоціальною істотою, отже, її розвиток залежить від характеристик тих чи інших зовнішніх і внутрішніх чинників впливу.

4. *Нерівномірність і гетерохронність*. У певному віці різні психічні властивості мають різний рівень розвитку. В одному періоді життя дитини найсуттєвіші зміни відбуваються в пізнавальній діяльності (молодший школяр), в іншому – перебудовуються погляди й формуються переконання (рання юність) тощо.

5. *Сенситивність*. У певні періоди виникають найсприятливіші умови для розвитку окремих психічних властивостей. Такі вікові періоди називають сенситивними для розвитку тієї чи іншої психічної функції. Наприклад, для розвитку мовлення сенситивним є вік від 1 до 5 років, пам'яті – молодший шкільний вік, мислення – підлітковий період, світогляду – ранній юнацький вік.

6. *Інтегрованість* різних сфер особистості (інтелектуальної, спонукальної, емоційної, вольової, духовної). Із віком психіка стає ціліснішою, стабільнішою, що виявляється в поведінці, у вчинках, діях, ставленні до дійсності.

7. *Пластичність розвитку*, яка за необхідності забезпечує компенсацію, заміну дії однієї психічної функції іншою (наприклад, зір – слухом у сліпих), а також зумовлює можливість корекції рис характеру, розвиток довільності, ініціативності, самостійності поведінки, опір прямим зовнішнім впливам, які не відповідають внутрішнім настановам дитини.

8. *Входження індивіда в систему діяльності*. Для кожного віку характерна особлива провідна діяльність, що зумовлює основні зміни в психіці дитини та її особистості.

9. *Наявність суперечностей між особистістю й оточенням*, а також внутрішніх суперечностей між окремими складовими особистості й окремими психічними функціями. Підсумком розв'язання суперечності є виникнення психічних новоутворень віку, що не відповідають попередній соціальній ситуації розвитку, виходять за її межі. Виникає нова суперечність, яка може бути розв'язана завдяки побудові нової системи

стосунків, входження до нової ситуації розвитку, що засвідчує перехід дитини до нового психологічного віку.

10. *Постійний прогрес особистості.* Він є наслідком сприятливих умов та адекватної активності дитини.

11. *Саморозвиток особистості.* Свідченням його є зміни особистості як результат роботи над собою.

Процес психічного й особистісного розвитку характеризується такими основними інтегральними показниками, як розвиток свідомості, розвиток спрямованості особистості, розвиток психічної структури діяльності, розвиток суб'єктності дитини у різних сферах її життєдіяльності, розвиток духовності, довільність у поведінці й організації психічних процесів. Використання цих показників дає змогу повніше оцінити психічний та особистісний розвиток дитини, визначити його рівень і виявити його порушення.

Розвиток свідомості особистості. У процесі розвитку свідомості як вищого рівня психічного відображення й саморегуляції змінюються зміст, структура й механізми відбиття підлітком дійсності, що виявляється, зокрема, у зміні характеру розумової діяльності.

Розвиток спрямованості особистості. Ураховуючи сформованість у підлітка різноманітних потреб, ціннісних орієнтацій, мотивів, можна з'ясувати його провідну спрямованість, яка визначає основні особливості поведінки. В одних вона постає як навчальна спрямованість (добре вчитися, виконувати вимоги вчителів задля оцінки), в інших – як пізнавальна (інтерес до розв'язування задач, здобуття нових знань, вибіркоче ставлення до навчальних предметів тощо). Для переважної більшості підлітків найважливішими є соціальні контакти, вони прагнуть одержати вищий статус у групі, у взаєминах із дорослими, ровесниками.

Спрямованість не є сталою якістю, що назавжди визначає тип особистості, яка змінюється; формується система цінностей, настанов, інтересів, мотивів, соціальних ролей тощо.

Розвиток суб'єктності. Суб'єктність особистості виявляється на основі рефлексивного усвідомлення себе та своїх можливостей, внутрішньої інтенції до активності, виокремлення себе з оточення й формування готовності керувати власним життям.

Формування та закріплення довільності й саморегуляції. З віком дитина все більше може керувати собою, довільно (усвідомлено) виконувати ті чи інші дії. Система саморегулювання передбачає сформованість умінь ставити цілі, планувати свою діяльність, прогнозувати, оцінювати, коригувати свою поведінку.

Отже, розвиток індивіда охоплює переосмислення, систематизацію, узагальнення того, що людина засвоює в процесі діяльності, і виявляється в розширенні можливостей особистості в саморегулюванні діяльності, самостійному засвоєнні знань.

1.2. Специфіка підліткового віку

Підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до дорослості, від незрілості до зрілості, що виявляється у фізичному, розумовому, моральному, соціальному та духовному розвитку. Якісні зміни інтелектуальної та емоційної сфер особистості підлітка породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні, рівноправному і довірливому спілкуванні з ровесниками і дорослими.

Підлітковий вік (11–16 років) часто називають важким, або критичним, адже саме на цей вік припадає кардинальна перебудова психіки та інших систем організму дитини у зв'язку зі статевим дозріванням. Нервова система підлітка, яка ще не готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження, що виявляється в дратівливості, агресивності, надмірній замкненості, нестійкості та бурхливості емоційних проявів тощо. Крім того, якісні зміни, пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, активностей, інтересів і стосунків дитини, відбуваються за порівняно короткий час, тобто надають процесам розвитку стрибкоподібного, бурхливого характеру.

У підлітковому віці основним соціальним середовищем дитини залишається школа, але навчання як провідна діяльність відходить на другий план. Виникає специфічний комплекс потреб, пов'язаних із прагненням знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи й приєднатися до життя й діяльності дорослих. Провідним видом діяльності стає міжособистісне спілкування.

Своєрідність розвитку підлітка полягає у залученні його до нової системи стосунків із дорослими і однолітками, в опануванні нових соціальних функцій. Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо в цих стосунках враховано його потреби й можливості і вони вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні та спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в групі ровесників та інших групах. У протилежному випадку великою є імовірність значних порушень соціального розвитку особистості, формування делінквентної поведінки, оскільки значущим чинником розвитку підлітка є його власна активність, спрямована на засвоєння важливих для нього зразків поведінки і цінностей.

Міжособистісне спілкування підлітка реалізується в комунікації з дорослими та ровесниками, але їх роль у формуванні особистості неоднакова. У спілкуванні з дорослими підліток завжди перебуває в позиції молодшого, певною мірою підкореного, а за таких умов не всі морально-етичні норми можуть бути ним засвоєні й апробовані. Лише в стосунках із ровесниками він рівноправний партнер, який виконує ролі організатора й

виконавця, приятеля й суперника, друга, який зберігає чиясь таємницю і довіряє свою іншим. У товаристві ровесників починає вироблятися нова система критеріїв оцінювання людей, формуються нові морально-етичні вимоги. У результаті самосвідомість набуває нового рівня розвитку, адже під час аналізу поведінки й особистості друзів у підлітка складається система вимог не лише до них, але й до себе.

Підліток прагне діяти й виглядати як дорослий, мати його права і можливості, тому його розвиток супроводжується постійним рівнянням на дорослого. У той же час підліток починає критичніше оцінювати слова і вчинки дорослих, аналізувати їх поведінку, стосунки, соціальну позицію. Вимоги підлітка до дорослого є суперечливими. З одного боку, він прагне самостійності, протестує проти опіки, контролю, недовіри, а з другого – сподівається на допомогу і підтримку дорослого в складній ситуації, хоча не завжди відверто зізнається в цьому. Стосунки з дорослими супроводжуються конфліктами, виявами грубості, впертості, пов'язаними, як правило, з прагненням до самостійності, яке дорослі не сприймають і не підтримують.

Характерною особливістю підлітка є прагнення заслужити повагу і визнання ровесників (та / або старших), мати в них авторитет, навіть якщо це пов'язано з антисоціальними вчинками. Особливо це характерно для підлітків, які зазнають образ і нападів з боку батьків, і для яких компанія ровесників стає єдиним місцем, де вони можуть отримати підтримку й схвалення, виявити свої здібності й людські якості. Крім того, асоціальні компанії характеризуються утворенням своєрідного «братства», вони мають свій кодекс честі, певні ритуали, привабливі для підлітків, які знаходять у них заміник сімейного середовища. До того ж входження до такої компанії, як правило, не є простим, сам факт належності до неї підвищує самооцінку підлітка, підкріплює його почуття дорослості і його соціальний статус.

Разом із спілкуванням важливим видом діяльності підлітка залишається навчання. Він віддає перевагу тим видам навчальної діяльності, які, за його переконанням, роблять його дорослим у власних очах і в очах значущих інших. У той же час у більшості підлітків, як правило, знижується інтерес до навчання, а школа перестає бути для них центром особистісного життя. Здебільшого це спричинено тим, що навчальна діяльність досить часто не дає змоги задовольнити найактуальнішу потребу підлітка – потребу в самоствердженні.

Щоб задовольнити це прагнення, підлітки часто намагаються потрапити у надзвичайні ситуації, створюють екстремальні умови для самовиявів, часто здійснюючи непродумані вчинки. Безглуздість їх дій нерідко зумовлюється нестійкістю мотивації. Вона є віковою особливістю підлітків, тому в цьому віці такі дії спостерігаються часто.

У старшому підлітковому віці переважаючим особистісним мотивом є прагнення бути не гіршим від інших, не втратити своє Я, що свідчить про наявність у дітей почуття власної гідності.

Отже, підлітковий вік можна охарактеризувати такими специфічними новоутвореннями, як почуття дорослості, потреба у самоствердженні. Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя в суспільстві. Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих.

Специфічна соціальна активність підлітка полягає у великій сприйнятливості до засвоєння цінностей, норм, способів поведінки, які існують у світі дорослих. Він усіляко намагається реалізувати свою потребу в утвердженні позиції дорослої людини, але відсутність психічних можливостей заважає досягненню цієї мети. Це є однією з основних суперечностей віку, розв'язання якої стимулює подальший психічний розвиток. Підліток намагається долучитися до життя й діяльності дорослих шляхом наслідування. Спершу він переймає те, що є доступнішим для нього, – зовнішній вигляд і манеру поведінки, у т.ч. шкідливі звички: паління, вживання алкоголю, наркотиків, надмірне використання косметики, екстравагантний одяг, брутальна лексика.

Нерідко можна спостерігати таке явище, як власна мова підлітків, яка прямо чи опосередковано відображає їх переживання та нерідко трансформується в захоплення жаргонною та нецензурною лексикою, супроводжується лексичною недбалістю, навіть зневажливістю до культури мови, схильністю до вживання оригінальних, на їх погляд, словосполучень. Такі експерименти є закономірним явищем, породженим особливостями розвитку підлітків. З часом схильність до мовленевих спрощень та жаргонізмів, як правило, минає.

Активний психічний розвиток підлітка зумовлює суттєві зміни спонукальної сфери його особистості: підліток починає орієнтуватися на цілі, які він бачить за межами свого сьогодення. Якщо всі переживання, інтереси, прагнення підлітка зосереджені на проблемах тільки шкільного життя, то це свідчить про певні порушення, викривлення розвитку особистості, неготовність до переходу на новий віковий етап.

У підлітковому віці основою мотивації стають цінності, однак система ціннісних орієнтацій дитини перебуває ще на стадії формування. Відбувається перегляд сформованих у молодшому шкільному віці уявлень про цінності, починає формуватися світогляд як основний мотив і регулятор поведінки. Проте світогляд ще не є стійким і цілісним, він може радикально змінюватися під впливом особистих невдач, зовнішніх чинників, нерідко негативних.

Підліткова пора дуже сприятлива для розвитку моральної свідомості та самосвідомості, але оволодіння підлітками своєю поведінкою пов'язане з такими труднощами, як невміння стійко керуватися певною метою,

систематично здійснювати самоконтроль, а також із притаманними дітям навіюваністю, імпульсивністю.

Важливим показником розвитку мотиваційної сфери підлітка є їх інтереси – форма вияву пізнавальної потреби, яка забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності й сприяє ознайомленню з новими фактами дійсності. Інтереси підлітка нерідко переростають у захоплення. Вони нестійкі, часто змінюються і, як правило, не пов'язані з навчальною діяльністю. Різноманітні захоплення підлітків можуть належати до таких груп (класифікація А.Є. Лічка) [4]: інтелектуально-естетичні (захоплення музикою, малюванням тощо); егоцентричні (захоплення модними сферами діяльності заради демонстрації своїх успіхів); тілесно-мануальні (заняття спортом, керування автомобілем, мотоциклом заради отримання задоволення від процесу діяльності); накопичувальні (колекціонування); інформаційно-комунікативні (захоплення новою, але не дуже змістовною інформацією, яка не потребує глибокого осмислення та засвоєння; спілкуванням з однолітками, яке дає змогу обмінюватися такою інформацією). Більшість захоплень сприяють розвитку особистості підлітків, оскільки задовольняють їх потребу в пізнанні, допомагають виробити корисні звички, але частина з них (наприклад, егоцентричні або накопичувальні) можуть стати підґрунтям для асоціальних та антисоціальних діянь.

На підлітковий вік припадає активний пізнавальний розвиток особистості: триває розвиток мислення (перш за все абстрактного), пам'яті, формується світогляд, розширюються межі уяви, діапазон суджень, формуються метакогнітивні (пов'язані з виробленням стилю інтелектуальної діяльності) навички. Ці чинники суттєво впливають на зміст думок підлітка, його здатність до моральних суджень.

Підлітковий вік є сенситивним для розвитку самосвідомості особистості. У підлітків виникає інтерес до себе, потреба оцінити, порівняти себе з іншими, розібратися у своїх почуттях і переживаннях. На основі розвитку самосвідомості виникає прагнення до самовиховання, але порівняно невеликий життєвий досвід і ще не сформований світогляд нерідко породжують суперечності між потребою у самовихованні та невмінням реалізувати її. Становлення адекватного ставлення до себе відбувається завдяки оцінним судженням значущих інших, з якими спілкується підліток. Якщо підліток не приймає оцінку дорослих, джерелом його самооцінки стають власні уявлення, а також не завжди адекватні й правильні судження ровесників.

Власна позиція (часто надто самовпевнена) для підлітка має важливіше значення, ніж оцінка та ставлення оточуючих, і тому він весь час відчуває дефіцит підтримки іншими людьми його вимог і задумів. Високий рівень домагань нерідко спричиняє невдачі в здійсненні задуманого, оскільки він береться за справи, до яких ще не готовий.

Особливо гостро переживає підліток невідповідність наявних можливостей бажаним цілям, і цим зумовлена яскраво виражена, іноді надмірна їх упертість. Більшості підлітків, як свідчить властива їм індивідуалістична спрямованість особистості, пов'язана із задоволенням насамперед власних потреб, особистим самоствердженням. Пік індивідуалістичної спрямованості припадає на середній підлітковий вік, а пізніше стає не такою виразною.

Особливе значення в розвитку самосвідомості підлітка має формування власного образу фізичного Я – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з точки зору еталона “мужності” або “жіночності”. Викривлення статевої самоідентифікації, як правило, пов'язано з порушеннями сімейних стосунків підлітків (у найбільш складних випадках – наявністю сімейного насильства різних форм щодо дитини).

Отже, сутність підліткового віку полягає в докорінній перебудові системи у стосунків дитини і середовища. Психологічний зміст підліткового періоду пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до зрілої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Загалом, особливості проявів і перебігу підліткового періоду залежать від конкретних обставин життя і розвитку підлітка, його позиції у світі дорослих.

Розділ 2. ПОРУШЕННЯ ПСИХІЧНОГО І ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Основні типи порушень психічного розвитку підлітка

Підлітковий вік сповнений прагненнями самоутвердитися, зрівнятися або хоча б здаватися такими, як дорослі, відокремитися серед однолітків, одержати очікувані позиції у групі, знайти цікаве заняття, самостійно діяти. Якщо ці потреби не задовольняються, вони атрофуються або спрямовуються в негативне русло. Такі підлітки важко піддаються вихованню, скоюють правопорушення, стають схильними до делінквентної поведінки. Здебільшого це відбувається з дітьми, які не відчують розуміння, не мають емоційної підтримки, а іноді зазнають негативного впливу з боку батьків та інших дорослих. Але труднощі у вихованні підлітків можуть бути зумовлені й порушеннями психічного й особистісного розвитку – розладами нервової системи, різними видами акцентуацій, тимчасовими затримками психічного розвитку тощо. Частими бувають відхилення в моральному розвитку особистості, примітивні уявлення про справжню дорослість, жіночність і чоловічність, дружбу, товариську взаємодопомогу тощо, в яких закорінено багато негідних учинків. Нерідко делінквентна поведінка, негативний життєвий досвід є для підлітка важливішим за дотримання морально-етичних норм. У зв'язку з недостатньо розвиненою вольовою сферою такі підлітки не вміють стримувати себе, керувати емоціями, настроєм, контролювати поведінку, легко піддаються негативному впливові.

Загалом, у психічному і особистісному розвитку людини можуть спостерігатися порушення, спричинені уродженими або спадковими, соціальними чинниками, способом її життя. Порушення встановлюють фахівці (клінічні психологи, нейропсихологи, психоневрологи, психіатри тощо) за такими основними параметрами: 1) рівень і характер порушення у психофізіологічній, психічній, соціально-психологічній сферах особистості; 2) час та обставини ураження, що зумовили порушення; 3) співвідношення між первинними і вторинними (що виявилися тільки через певний час) дефектами; 4) порушення міжфункціональної взаємодії, асоціативних та ієрархічних зв'язків в інтелектуальній сфері.

Можна виділити такі основні типи порушень психічного розвитку:

1. Психічне та особистісне недорозвинення. Його спричиняє ураження мозку, пов'язане зі спадковістю, внутріутробними, пологовими і післяпологовими травмами. Проявами такого відхилення є інертність психічного і особистісного розвитку, примітивні асоціативні зв'язки в процесі мислення, низький рівень розвитку інтелекту. Як правило, такі діти не цікавляться світом, погано розмовляють, відзначаються значною

незграбністю, з трудом виконують рухи, що потребують координації. Їх психічні процеси уповільнені, дії та вчинки часто нецілеспрямовані.

2. *Затримка психічного й особистісного розвитку.* Є наслідком неглибокого ушкодження мозку, внаслідок чого відбувається тимчасова фіксація на більш ранніх етапах психічного і особистісного розвитку, виявляється недостатність розвитку мислення, ослабленість пам'яті, уваги. Цей дефект компенсується спеціальним навчанням; як правило, до 11–15 років порушення долається і підліток у розвитку досягає норми. Одним із проявів затримки розвитку є синдром психічного інфантилізму, який зумовлює особливості, характер і мотивацію суспільно небезпечних діянь, адаптаційні та критичні здібності підлітка, тому може мати значення для експертної оцінки протиправного вчинку або навіть злочину, скоєного підлітком. За певних обставин психічна незрілість, притаманна дитячому віку, може набувати патологічних форм, і це має бути враховано правоохоронцями та фахівцями з ювенальної юридичної психології.

На відміну від олігофренії для органічного інфантилізму характерні більша живість, дитяча цікавість до оточуючого, відсутність інертності психічних процесів, активність в ігровій діяльності з елементами творчості, фантазії, більш диференційовані прив'язаності, наявність потенційних інтелектуальних можливостей, здатність використовувати допомогу та застосовувати засвоєні навички при роботі з новим матеріалом.

3. *Пошкоджений психічний та особистісний розвиток.* Спочатку розвиток відбувається нормально, а згодом, коли всі структури мозку сформуються, у зв'язку зі спадковим захворюванням, інфекцією, травмами центральної нервової системи чи психічною хворобою (наприклад, епілепсією) виявляються окремі пошкодження: інертність, нецілеспрямованість, непрактичність мислення тощо.

4. *Спотворений психічний та особистісний розвиток.* Таке відхилення є досить складним, оскільки для нього характерні психічний та особистісний недорозвиток і пошкодження психічного і особистісного розвитку. Як правило, подібні явища спостерігаються за умов відсутності органічних порушень мозкових структур та є наслідком викривленого виховання. Найбільш яскравою ілюстрацією спотвореного розвитку є діти-Мауглі, які в ранньому дитинстві опинилися в «родині» звірів, наслідували їх навички та втратили здатність до повноцінної людської поведінки. Інший приклад – жорстоке поводження з дитиною (в т.ч. сексуальне насильство) у сім'ї або у виховному закладі, яке критично спотворює особистість людини.

Ще однією причиною спотворення психічного й особистісного розвитку є соціально-педагогічна занедбаність, коли дитина, яка не має органічних ушкоджень кори головного мозку, відстає в розумовому розвитку, мовленні, розвитку вольових якостей, навичках самообслуговування від своїх ровесників через відсутність всебічного,

цілеспрямованого навчання та виховання з боку дорослих. Соціально-педагогічна занедбаність, в свою чергу, є вадою виховання та/або результатом ранньої психічної депривації (синдром госпіталізму), яка виникає у дітей, що виховуються в будинках дитини та інтернатних закладах, за відсутності достатніх стимулів для рухового, інтелектуального і емоційного розвитку.

5. *Дисгармонійний психічний та особистісний розвиток.* Свідченням його є прискорений розвиток одного показника і уповільнений – іншого (наприклад, інтелект та емоції; у дітей-вундеркіндів емоційний розвиток відстає від інтелектуального).

Слід зазначити й викривлення розвитку окремих психічних якостей і властивостей унаслідок мінімальної мозкової дисфункції (ММД) через мікроскопічні ушкодження (недостатній кровообіг, крововилив, киста) окремої локальної ділянки кори головного мозку. Часто людина живе, навіть не знаючи про наявність у неї ММД (наприклад, якщо в людини відсутнє відчуття ритму або сприйняття музики, або здатності до засвоєння іноземних мов тощо). Інші випадки, пов'язані з більш «соціально значущими» навичками (письмо, правильне мовлення, вміння рахувати тощо), становлять проблеми для дитини з нормальним розумовим розвитком, яка має відповідні порушення. Вони часто виявляються недіагностованими, або діагностуються невірно, що призводить до недооцінки загальних інтелектуальних якостей дитини, навіть за умов їх збереження. Серед таких розладів можна назвати групу дислексій (органічне порушення читання), дисграфій (органічне порушення письма), дискалькулій (органічне порушення рахування), синдром дефіциту уваги (нездатність до концентрації уваги) з гіперактивністю (підвищена рухливість) і без неї, та деякі інші. Діти із ММД часто вважаються «важкими», такими, що не піддаються навчанню, розумово відсталими. Це не відповідає дійсності – вони лише потребують компенсації порушеної функції для подальшої нормальної життєдіяльності.

Крім того, серед чинників формування делінквентної поведінки у підлітків можуть бути розглянуті й різні психічні захворювання. Як показано у багатьох дослідженнях, підлітковий вік взагалі пов'язаний з дебютом багатьох психічних захворювань. Для початку таких захворювань, як наприклад, шизофренія, маніакально-депресивний психоз та інші, характерним стає так званий *продромальний період*. Це період перед захворюванням, коли симптоми розладу з'являються поступово, починаючись з соматовегетативних ознак – розладів сну, апетиту, емоційної сфери, а вже потім додаються марення, галюцинації та інші симптоми, що характеризують те чи інше психічне захворювання. Подальшими критеріями появи психічного захворювання у підлітка стають: відсутність критичності до свого стану та прагнення позбавитися своїх

виниклих труднощів; специфічні розлади мислення та інших психічних функцій тощо.

Своєчасна діагностика, профілактика, медична допомога можуть надати дитині шанс на подолання чи гальмування психічного захворювання.

2.2. Акцентуації характеру у ряді чинників підліткової делінквентності

Особливої уваги потребують також підлітки з акцентуаціями характеру – індивідуальними рисами особистості, які за сильної вираженості, несприятливих умов можуть набувати патологічного характеру, руйнувати цілісну її структуру. Так, Д. Ісаєв зазначає, що 70% підлітків з делінквентною поведінкою мають виражені порушення характеру, а 66% є акцентуантами [5].

Акцентуація характеру (лат. *accentus* – наголос) являє собою надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми й межує з психопатією (психопатичний розвиток особистості на основі відповідної акцентуації характеру). Психопатії, у свою чергу, уже стають варіантами аномалій особистості. Між психопатіями й акцентуаціями мають місце якісні розбіжності. За визначенням П. Б. Ганнушкіна і О.В. Кербікова, психопатії – це тотальні (що розповсюджуються на всю систему відношень підлітка) і стабільні (стійкі незалежно від соціальної ситуації, у якій знаходиться підліток) порушення соціальної адаптації особистості, що спостерігаються з дитинства [3]. Стосовно акцентуацій характеру, то специфічні риси в дитинстві мало помітні чи зовсім не спостерігаються, а в підлітковому віці акцентуація характеру переходить із прихованої форми до явної. Але в процесі дорослішання знову набувають скритої форми.

Акцентуація характеру може виявлятися по-різному й різною мірою відповідати прийнятним у суспільстві моральним нормам. Якщо реальна поведінка підлітка перебуває в непримиренному конфлікті з цими нормами, а сам він виявляє несприйнятливність впливу дорослих, є всі підстави вважати його важковиховуваним. Не всі акцентуовані підлітки є педагогічно занедбаніми; багато з підлітків «переростають» акцентуації, хоча в деяких за дорослішанням вони закріплюються й сягають рівня психопатії. Розрізняють гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий, конформний типи акцентуацій характеру (типологія А. Є. Лічка) [11].

Гіпертимний тип. Його основною ознакою є постійно піднесений настрій, який лише зрідка змінюється спалахами агресії. Вона, як правило, викликана намаганням різко придушити бажання й наміри підлітка,

підкорити його своїй волі. Діти з гіпертимною акцентуацією характеру контактні, комунікабельні, жваво жестикулюють, ініціативні, часто прагнуть бути лідерами, у них яскраво виражені організаторські здібності, оптимістична налаштованість. В умовах жорсткої дисципліни, монотонної діяльності, вимушеної самотності вони можуть вступати в конфлікти. Нормальному розвитку характеру підлітків з гіпертимною акцентуацією можуть зашкодити як відсутність нагляду (властива їм жадоба пригод і вражень може призвести до небажаних наслідків), так і жорсткий контроль, проти якого вони бурхливо протестують. Такі діти цінують доброзичливе, шанобливе ставлення, можуть бути активними лідерами в підліткових групах.

Циклоїдний тип найчастіше спостерігається в старшому підлітковому й ранньому юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою й життєвого тону. У період піднесення настрою циклоїдним дітям властиві ознаки гіпертимного типу, а під час спаду настрою підлітки стають мовчазними, песимістичними. На зауваження й докори дорослих можуть відреагувати роздратуванням, грубістю й гнівом, ще більше при цьому засмучуючись. Підлітки з такою акцентуацією характеру надто вразливі до кардинального руйнування життєвого стереотипу (зміни місця проживання й навчання, втрати друзів і близьких). Серйозні невдачі й дорікання оточення можуть поглибити їх депресивний стан або викликати гостру афективну реакцію з можливими спробами суїциду. Оптимальною позицією щодо підлітка, який перебуває в депресивному стані, є ненав'язлива турбота й увага. У цей період необхідно, наскільки можливо, знизити вимоги до підлітка, забезпечити теплі стосунки із значущою для нього людиною (батьками, друзями).

Лабільний тип. Характеризується мінливістю настрою, який передусім залежить від зовнішньої ситуації. Часті зміни настрою поєднуються зі значною глибиною їх переживань. Від настрою залежать самопочуття, апетит, працездатність, бажання побути або на самоті, або в галасливій компанії. На тлі поганого настрою можливі конфлікти з однолітками й дорослими, короткочасні афективні спалахи, після згасання яких настає швидке каяття й пошук шляхів примирення. Лабільні підлітки відзначаються поверховістю інтересів, орієнтацією на зовнішні стимули, похвали тощо. Їх моральні настанови не є глибокими та стійкими, тому вони легко приєднуються до компаній, схильних до правопорушень, пияцтва, наркотиків. У той же час лабільні підлітки не здатні на серйозні правопорушення чи злочини через страх перед покаранням. Лабільні підлітки часто прив'язані до рідних і друзів, надзвичайно чутливі до доброти, підтримки. Іноді достатньо короткочасної, довірливої, підбадьорливої розмови, щоб підняти їм настрій. Турботу до себе вони сприймають із вдячністю.

Астено-невротичний тип. Основними ознаками цього типу є підвищена фізична й психічна втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії (хворобливого стану, який характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Особливо втомлюється підліток під час розумової роботи, і ця ослабленість породжує підвищену збудливість, заважає орієнтуватися в ситуації. Афективні спалахи в поведінці спричинені наростанням роздратованості в моменти втоми. Зірвавшись, астено-невротик швидко втрачає сили. Знаючи про схильність астено-невротика до підвищеної збудливості, інші особи можуть провокувати його на подібні реакції, тому суворо карати або лаяти дитину з астено-невротичною акцентуацією не можна.

Сенситивний тип. Особи, які належать до цього типу, надзвичайно вразливі, боязливі, у них різко виражено почуття власної неповноцінності. Учаться такі підлітки, як правило, старанно, але соромляться відповідати перед учнями класу, бояться викликати сміх чи показатися надто зразковими дітьми. Рівень контактності сенситивних підлітків нижчий середнього. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, займають пасивну позицію, образи тримають у собі. Для них характерні співчутливість, почуття обов'язку, сумлінність, високі моральні та етичні вимоги до себе і оточення. У той же час почуття власної неповноцінності у сенситивних підлітків зумовлює особливо виражену реакцію гіперкомпенсації. Тому вони шукають самоствердження саме там, де відчують свою слабкість: дівчата намагаються показати свою веселість, комунікабельність і розкутість, хлопці поводяться зухвало, розв'язно й зарозуміло, прагнуть продемонструвати свою енергію та волю. Через це сенситивні підлітки можуть опинитися в неблагополучній компанії, хоча для них нестерпні ситуації, в яких вони є об'єктом насмішок, підозр у негативних вчинках, несправедливих звинувачень. Це може спровокувати їх гостру афективну реакцію або депресію, підштовхнути до конфлікту.

Психастенічний тип. Підлітки цього типу є нерішучими, схильними до роздумів, самоаналізу, тривожної підозрілості. У них легко виникають нав'язливі страхи, думки і уявлення. Необхідність самостійного вибору може спровокувати тривалі й нестерпні їх вагання. Нерішучість часто спричиняє гіперкомпенсацію, формами якої можуть бути раптова самовпевненість, безапеляційність у судженнях, поспішні дії в ситуаціях, які потребують розважливості і обережності. Невдачі, що трапляються внаслідок таких дій, тільки посилюють нерішучість і сумніви.

Шизоїдний тип. Суттєвими ознаками таких підлітків є замкненість, відстороненість від навколишнього світу, нездатність чи небажання встановлювати контакти з людьми, знижена потреба у спілкуванні. У таких підлітків часто поєднуються суперечливі риси: холодність і надмірна чутливість, упертість і податливість, настороженість і легковірність,

апатична бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прив'язаність і невмотивована антипатія, раціональні судження й нелогічні вчинки, багатство внутрішнього світу і обмеженість його зовнішніх виявів. Такі діти бурхливо реагують на некоректні спроби проникнути в їх внутрішній світ. Відгородженість від зовнішнього світу ускладнює соціалізацію таких підлітків, зокрема корекцію моральних настанов, які можуть не відповідати суспільним нормам. Самозанурення підсилюється, якщо в процесі виховання дитини вдаються до надмірного контролю й опіки, суворих покарань. Щоб зблизитися із такими підлітками, слід продемонструвати щире зацікавлення їх захопленнями, справами та особистістю.

Збудливий (епілептоїдний) тип. Підлітки цього типу часто мають поганий настрій, вони здебільшого похмурі, роздратовані, озлоблені, навіть агресивні. Їх інтелектуальна сфера, як правило, інертна (невправна, млява). Занижена мотивація до навчальної діяльності часто поєднується з високими претензіями щодо оцінок, а невміння будувати стосунки з оточенням – з вимогами щодо приязні й поваги. Такі підлітки виявляють легку схильність до виявів агресії (у тому числі фізичної й сексуальної), відзначаються високою емоційною заражуваністю, довгим періодом заспокоєння, схильністю мститися. Епілептоїди схильні до тиранії, вони здебільшого прагнуть бути лідерами в групі, удаючись до прямого тиску на оточення. Загалом цей тип є одним із найбільш небезпечних з погляду неправомірної поведінки.

Демонстративний (істероїдний) тип. Таким підліткам властиві егоцентризм, безмірне прагнення уваги й співчуття до себе, потреба домогтися визнання, виокремитися за будь-яких умов. За розвиненого інтелекту рівень успішності таких дітей переважно середній; свої невдачі вони виправдовують впливом зовнішніх обставин. Вони здатні на безглузді та зухвалі вчинки, аби привернути до себе увагу. Даний тип акцентуації може бути наслідком як потурання батьків всім примхам дитини, так і їх повної індиферентності до її потреб.

Нестійкий тип. Головна риса – відсутність бажання вчитися, працювати. Так, підлітки схильні до розваг, зміни вражень, прагнуть насолоди. Із прагненням веселощів пов'язана схильність підлітків до алкоголізації й делінквентності. До близьких цей тип особливої любові не має. Сім'я – насамперед це джерело засобів для розваг. Контакти в підлітків цього типу є поверхневими. До свого майбутнього ставляться легковажно, насолоджуються теперішнім. Слабка воля, полохливість дозволяють утримувати таких підлітків в умовах строгого режиму. Відсутність контролю часто призводить до негативних наслідків.

Конформний тип. Для конформних підлітків характерна передусім слабкість волі, а їх соціальна поведінка більше залежить від впливу людей, котрі їх оточують, ніж від них самих. Такі підлітки уникають

ухвалювати самостійні рішення; вони повністю орієнтуються на думки оточення. Їх погляд є нестійким, легко змінюється під зовнішнім тиском; їх головна мета – не втратити належність до певної групи – і визначає особливості поведінки таких дітей.

Загалом, виникнення акцентуацій характеру є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних чинників, серед яких найважливішими виступають такі:

1. *Умови виховання.* Розвиток певної акцентуації характеру часто стає наслідком безконтрольності або, навпаки, домінуючої надопіки дорослих, жорстких стосунків, надмірності вимог і очікувань щодо дитини, дефіциту спілкування з підлітком і т. ін.

2. *Перешкоди в діяльності.* Деякі ознаки акцентуацій виявляються, коли підлітки вимушені долати перешкоди в діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування, домінування методів примусу є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми дезадаптивної поведінки підлітків.

3. *Когнітивна криза.* Розширення взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність, отже, виникають психологічні зриви.

4. *Дисгармонійність Я-образу.* Суттю цього чинника є неадекватні та суперечливі уявлення про себе, неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.

5. *Несформованість спонукальної сфери.* Йдеться про відсутність стійких інтересів і цілей, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, одержувати справжнє задоволення тощо.

6. *Спадкові ознаки.* До цього чинника належать тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

Отже, підлітковий період є важливим етапом психічного і особистісного розвитку. Він характеризується особливими соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються в розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі в розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру. Знання дорослими (батьками, педагогами) вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає їм змогу ефективно керувати психічним та особистісним розвитком дітей, попереджувати формування негативної девіантної, зокрема делінквентної поведінки.

Розділ 3. ПОРУШЕННЯ СІМЕЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Типи батьківського виховання: короткий огляд

Багато авторів, що займалися дослідженням чинників формування делінквентної поведінки, стверджують, що одними із основних постають соціальні чинники – недоліки виховання [5, 6, 7, 9, 16, 19, 24, 25, 27, 30, 31]. І до найпоширеніших належать такі, як незнання й неврахування індивідуально-психологічних і вікових особливостей дітей; необізнаність у труднощах, суперечностях, проблемах особистісного розвитку підлітка; недостатні знання причин виникнення виховних проблем; недостатня увага до розвитку духовності й виховання морально-етичних якостей у дітей та ін. Але ж немало дослідників стверджують, що однією з найважливіших причин формування протиправної поведінки підлітків є дефекти сімейної соціалізації [17, 18, 20, 22, 26, 29]. Так, наприклад, Д. Ісаєв зазначає, що 30...80% делінквентних підлітків походять із неповних і „складних” родин [8].

Під „складними” родинами мають на увазі насамперед ті, де соціальна ситуація розвитку дитини є непередбачуваною. Дитина зростає, не маючи ані крихти впевненості в тому, що в разі потреби вона отримає від власних батьків підтримку, допомогу. Поширеним прикладом цих сімей є такі, де хтось із дорослих страждає на алкоголізм, але до даної категорії сімей можна зарахувати і ті, де один із членів родини страждає хронічним (наприклад, психічним) захворюванням, що відбивається на житті всіх близьких.

Крім того, до „складних” родин можна зарахувати ті, де дорослі постійно конфліктують між собою, не соромлячись демонструвати негативні почуття одне до одного, а також виявляти жорстоке ставлення до дитини. Родини, про які йдеться, ззовні можуть здаватися доволі благополучними, але насправді в них дитині не вистачає впевненості в тому, що батьки їх люблять, що вони їм потрібні.

У дітей, які зростають у подібних родинах, можлива поява цілого ряду особистісних рис, що стають найбільш помітними в підлітковому віці. Необов'язково, що в підлітка з такої сім'ї з'являться усі нижче перелічені особливості, але виникнення більшості з них дуже ймовірно.

Для таких підлітків характерною є низька самооцінка, яка частіше маскується за захистами різного типу та надалі може мати негативні вияви. Крім того, може бути гіпертрофованим почуття провини, здатність розпізнавати та демонструвати власні почуття, а також розуміти почуття інших людей. Дитина зі „складної” родини, яка багато робить у сім'ї через почуття боргу перед батьками, зростаючи, може бути, як надто

відповідальною (у тому числі коли ситуація цього не потребує), так і, навпаки, поводитися недетерміновано.

Через нестійкість сімейної ситуації діти тяжко реагують на раптові зміни в житті, відчувають потребу в тому, щоб бути контрольованими, а також потребу контролювати інших. Із цим пов'язані труднощі планування власної діяльності, зокрема схильність відкладати складні діла «на потім» тощо.

У стосунках з іншими такі підлітки також мають проблеми. Наприклад, вони не схильні вірити, що до них ставляться з симпатією, любов'ю. Вони можуть бути вкрай недовірливими, приховують багато чого із своєї сімейної ситуації, брешуть, щоб за „правду ніхто не засуджував”. Через побоювання бути не прийнятими, утратити стосунки з друзями такі діти можуть спілкуватися навіть з тими, хто їх зрадив. Ці риси роблять дитину схильною до вчинків, що суперечать моральним засадам суспільства й навіть нормам права.

Протиправна, або делінквентна поведінка підлітків виникає внаслідок не лише недбалого, але й неадекватного батьківського поводження. У широкому сенсі фахівці виокремлюють кілька стилів батьківського поводження із дитиною [10]: авторитетний, авторитарний, ліберальний та індіферентний.

Для *авторитетного стилю* характерні високий рівень контролю й теплі стосунки в родині. Батьки визнають і заохочують зросталу автономію своїх дітей, відкриті для спілкування з дітьми; допускають зміни власних вимог у розумних межах. Діти в таких родинях добре адаптовані: вони впевнені в собі, мають добре розвинутий самоконтроль і соціальні навички, вони добре вчаться в школі й мають високу самооцінку.

Для *авторитарного стилю* характерні високий рівень контролю й холодні стосунки в родині. Такі батьки віддають накази й чекають абсолютно точного їх виконання. Вони закриті для постійного спілкування з дітьми; встановлюють жорсткі вимоги й правила; не допускають їх обговорення; дозволяють дітям дуже обмежені прояви незалежності та самостійності. Діти таких батьків зазвичай замкнуті, боязкі й похмурі, невибагливі й дратівливі; дівчатка залишаються пасивними й залежними протягом підліткового та юнацького віку; хлопчики можуть стати некерованими й агресивними.

Для *ліберального стилю* характерні низький рівень контролю й теплі стосунки. Батьки з таким стилем сімейного виховання недостатньо або зовсім не регламентують поведінку дитини; для них характерна безумовна батьківська любов. Вони відкриті для спілкування з дітьми, однак домінуючий напрямок комунікації – від дитини до батьків; дітям наданий надлишок свободи при незначному керівництві батьків; батьки не встановлюють будь-яких обмежень. Діти в таких родинях схильні до неслухняності й агресивності, на людях поведуться неадекватно й

імпульсивно, невимогливі до себе, хоча в окремих випадках можуть стати активними, рішучими й творчими людьми.

Для *індиферентного стилю* батьківської поведінки характерні низький рівень контролю й холодні стосунки в родині. Такі батьки не встановлюють для дітей ніяких обмежень, байдужі до них, закриті для спілкування; через обтяженість власними проблемами не займаються вихованням дітей. Якщо байдужість батьків поєднується з ворожістю, дитину ніщо не утримує від того, щоб дати волю своїм найбільш руйнівним імпульсам і бути схильними до делінквентної поведінки.

Загалом, можна зазначити, що сердечність і довірчий контроль авторитетних батьків повертає спокій і відроджує віру у свої сили в більшості підлітків. У цьому випадку батьки забезпечують підлітка, який експериментує зі своїм життям, „страховою сіткою”. Таким чином, невдалі експерименти не стають для дитини невинними. Авторитетні батьки враховують й зростаючі когнітивні здібності підлітка, і батьки та діти можуть спілкуватися, використовуючи однакові чи хоча б приблизно однакові рівні аргументації та логіки.

Слід зазначити, що сімейна динаміка та родинні союзи також відіграють чималу роль у формуванні адекватної поведінки дитини. Подібно до стилів батьківської поведінки ці чинники починають визначати поведінку дитини задовго до її підліткового віку.

Союзи між окремими членами родини є природними та нешкідливими, але важливо, щоб батьки виступали єдиним фронтом та зберігали чітку межу між собою та дітьми. Заохочуючи та караючи дітей, батьки мають діяти узгоджено. Надтісний зв'язок дитини з одним із батьків, що виключає іншого, може зашкодити розвитку. Один із батьків, який „виключається”, вже не може бути провідником соціалізуючого впливу та авторитетною фігурою. Проблеми також виникають і за інших порушень родинної рівноваги, наприклад, коли один із батьків відсутній через розлучення чи окреме проживання. У час, коли підліток випробовує нові ролі й виборює досягнення нової ідентичності, батьківський авторитет може зазнавати суворих випробувань у випадку неповної сім'ї, а неадекватне батьківське поводження може стати чинником формування схильності до делінквентної поведінки й залучення підлітка до антисоціальних груп.

3.2. Жорстоке поводження з дитиною як деструктивна форма соціалізуючого впливу

Найчастіше діти зазнають жорстокості з боку ровесників, але кожна четверта дитина з тих, хто потерпає від насильства й знуцання, зіткнулася із цим у власній родині, – життєві ситуації, унаслідок яких діти зазнають жахливих страждань, на жаль, непоодинокі.

Більшість батьків у «проблемних» сім'ях і досі вважають дитину своєю власністю й переконані, що мають право «робити з нею все, що заманеться»: бити, позбавляти їжі, порушувати особисту й статеву недоторканність, завдавати їй психічних травм тощо.

Діти можуть стати жертвами насильства вдома, у школі, на вулиці, але саме сімейне насильство є найбільш значущим негативним чинником, який впливає на зростання соціального сирітства, бездоглядності, безпритульності й злочинності неповнолітніх у мирний час.

Самі ж діти, які зазнають жорстокого поводження, звертаються за допомогою до психологів і соціальних працівників вкрай рідко через загальну недовіру до дорослих і навколишнього світу. А от на вулицю такі діти тікають все частіше – і це як раз і є ті самі підлітки, з якими повсякденно стикається суспільство як з правопорушниками, споживачами токсичних речовин або наркотиків, неповнолітніми повіями або просто бездомними дітьми.

Існують різні класифікації форм насильства. О. Зиков пропонує систематизувати їх, виходячи з місця перебування дитини та технологічної обмеженості можливого реагування на насильство з боку суспільства та держави [2].

Основний чинник, що підвищує ризик виникнення насильства, – це закритість мікросоціального середовища, в якому знаходиться дитина. Закритість означає як фізичні чинники, що обмежують рівень взаємодії дитини з навколишнім світом, так і психологічні особливості ситуації, що призводять, наприклад, до формування патологічного сектоподібного типу закритості дитячої та дитячо-педагогічної спільноти.

Дослідник визначає три основні соціальні зони, у яких дитина може бути піддана насильству:

- *Сім'я, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу* – жорстоке поводження з дітьми з боку піклувальників, батьків та інших членів сім'ї.

- *Навчально-виховні заклади різного ступеня закритості* – насильство в школах, інтернатних закладах, військових ліцеях, елітарних школах із пансіоном, школах та училищах соціальної реабілітації, виховних закладах системи виконання покарань.

- *Насильство в неформальній освіті*, зокрема із застосуванням справжніх або удаваних новітніх психолого-педагогічних технологій – гуртки, спортивні секції, організації типу скаутських, релігійні та псевдо-релігійні угруповання тощо.

Закритість може створюватися дорослим навмисно, для посилення контролю над вихованцями та їх діями, а може бути наслідком психічної травматизації дитини, у якої розвивається

симптоматика посттравматичного стресового розладу¹ або синдрому набутої безпорадності².

Коли жорстоке поводження відбувається в родині, можна свідчити про наявність сімейного насильства, жертвою якого є дитина – особа від народження до 18 років, якщо відповідно до національного законодавства вона не набуває повноліття раніше. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (далі – Закон) визначає насильство в сім'ї як «будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї відносно іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини і громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю» [21]. Жертвою насильства в сім'ї згідно із Законом є член сім'ї, що постраждав від фізичного, сексуального, психічного або економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

Фізичне насильство в сім'ї визначається Законом як умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, а також умисне позбавлення свободи, житла, їжі, одягу та інших нормальних умов життя, що може призвести постраждалу або постраждалого до смерті, викликати порушення фізичного і психічного здоров'я, нанести шкоду його честі й гідності.

Сексуальне насильство в сім'ї Законом трактується як протиправне зазіхання одного члена сім'ї на статеву недоторканність іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена сім'ї. Слід зазначити, що фахівці розуміють під діями сексуального характеру щодо неповнолітніх залучення дитини за її згодою або без такої згоди до сексуальних дій з дорослим (або людиною, яка старше дитини не менш, ніж на три роки) з метою отримання останнім сексуального задоволення або вигоди. Сексуальне зловживання дітьми охоплює дії від небажаного

¹ *Посттравматичний стресовий розлад* (ПТСР) – психологічний стан, який виникає в особі внаслідок психотравмуючих ситуацій, що виходять за межі звичного людського досвіду, та таких, що загрожують фізичній цілісності суб'єкта чи інших осіб. Він визначається пролонгованим впливом, виявляючись у період від 3-6 місяців до десяти років після перенесення одноразової чи повторюваної психотравми.

² *Набута безпорадність* (*learned helplessness*) – особливість поведінки, що розвивається при систематичному негативному впливі, уникнути якого неможливо. Характеризується тим, що настає гальмування рухової активності, ослабляється мотивація, втрачається здатність до навчання, з'являються соматичні розлади (хвороби). Набута безпорадність має тенденцію до генералізації, тобто, виникнувши в одній сфері життєдіяльності, вона переноситься на інші та стає всеохватним способом поведінки. Явище набутої безпорадності виявляється формуванням певних висловлювань, які раціоналізують власну поведінку постраждалих і поведінку кривдника. При одиничних епізодах насильства жертви, як правило, висловлюють протест проти дій насильника. Але, оскільки кривдник не реагує на ці зауваження, виникає відчуття безпорадності, марності спроб протистояти: «краще не провокувати». Особа пристосовується до патологічних обставин, змінюється її ставлення до себе самої, знижується самооцінка та виникає зневірення у можливості вийти із ситуації чи змінити її шляхом активних дій. Почуття безпорадності має негативний і деструктивний вплив на здатність особистості до розв'язання проблем взагалі.

(проти волі об'єкта) генітального дотику до зґвалтування, а також залучення дітей і підлітків до протиправної діяльності у сфері секс-індустрії (до проституції, у тому числі ритуальної, порнографії тощо).

Сексуальне насильство в сім'ї є найбільш прихованою, латентною формою насильства, хоча інцестні стосунки й сексуальні зловживання дитиною досить поширені. Фахівці зауважують, що 3...5% пацієнтів психіатричних клінік пережили в дитинстві інцест; більше того, за окремими даними 44% осіб, що пережили сексуальний напад, зіткнулися з ним у родині [26]. В Україні сексуальне зловживання дітьми становить 7-8 тисяч випадків щорічно³, причому в 75% випадків ґвалтівники – знайомі дітям тією чи іншою мірою, а в 45% випадків із них нападником стає родич (частіше за все батько, вітчим, піклувальник), у 30% випадків – більш далекий знайомий (наприклад, друг брата, коханець матері) [28]. Серед родичів особами, що здійснюють зловживання, частіше за все стають батько, вітчим, піклувальник. За даними О. Черепанової [28], більша частина насильників (у тому числі тих, що реалізують інцест) є психічно здоровими людьми без визначеної патології потягів. Крім того, спостерігається збільшення числа випадків інцесту в процесі дорослішання дівчини (хлопці в середньому зазнають сексуального насильства в більш ранньому віці, ніж дівчата).

Сексуальне насильство в родині завжди поєднується з іншими формами зловживань, і до нього залучені всі члени сім'ї. Батько (вітчим, піклувальник чоловічої статі) стає активним «правопорушником», а роль матері (мачухи тощо) зводиться до пасивної співучасті. Матері в таких випадках схильні витіснити із свідомості очевидну інформацію щодо інцесту та не вдаватися до будь-яких дій, щоб припинити сексуальну активність чоловіка (частіше за все внаслідок хронічної депресії або страху, що ситуація може відбитися на ній самій). Вони несвідомо «відмовляються» бачити прозорі натяки, однозначно зрозумілі для будь-якої сторонньої особи, оскільки коли мати виявляє інцестні стосунки, її сприйняття родини повністю руйнується, і вона вимушена визнати сімейну ситуацію абсолютно ганебною та неприйнятною. Задля уникнення цих переживань мати переконує себе у неможливості інцесту та стає абсолютно пасивною (не слід забувати також, що жінка сама живе в атмосфері страху та потерпає від знущань). Коли донька чи син намагаються розповісти матері про свої переживання, вона може заперечувати слова дитини, карати її, звинувачувати в брехні. Звичайно, дитина не може повірити в те, що мати нічого не помічає, і розцінює її поведінку як зраду.

³ Цей показник може вважатися заниженим через високу латентність сексуального насильства, особливо коли мова йдеться про порушення статевої недоторканності дитини з боку близьких людей.

За інцестними стосунками стоять порушення структури емоційних взаємин в усій родині, а не лише стосунків між дорослим і конкретною дитиною. В «інцестних» сім'ях зникають межі поколінь, які підтримували відмінності між соціальними та психологічними ролями дітей та батьків. Дітям відводиться роль осіб, які мають піклуватися за батьківські стосунки та втішати дорослих. Атмосфера в родині згодом стає все більш напруженою, і дитина погоджується на задоволення будь-яких потреб дорослих для збереження цілісності сім'ї. В інших сім'ях інцест слугує для затвердження безмежної влади дорослого над дитиною, яка пізніше втрачає здатність адекватно оцінювати характер міжособистісних стосунків, відзрізняти любов від насильства та будувати зрілі й здорові гетеросексуальні стосунки.

Сексуальне зловживання дитиною в сім'ї є однією з причин протиправної поведінки підлітків. Зокрема, серед неповнолітніх повій переважно більшість становлять дівчата, які зазнали насильства з боку батька, вітчима, співмешканця матері. Крім того, злочини сексуального характеру, які скоюють хлопці підліткового віку щодо однолітків і молодших хлопців, часто є способом відреагувати, приховати психологічну травму, отриману внаслідок пережитого сексуального зловживання з боку родичів чоловічої статі.

Економічне насильство в сім'ї згідно із Законом – це навмисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу й іншого майна або засобів, на які потерпілий має передбачені законом права, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного або психічного здоров'я. Найхарактернішими різновидами економічного насильства щодо дітей є:

- примушення батьками або піклувальниками неповнолітніх до жебрацтва або праці, яка перешкоджає або унеможлиблює отримання дитиною освіти та ставить під загрозу життя, здоров'я, нормальний фізичний та психічний розвиток дитини;

- примушення до протиправних дій в економічній сфері;
- позбавлення та/або погроза позбавлення житла та грошового утримання;
- існування за рахунок дитини (наприклад, дитини-інваліда).

Економічне насильство в родині є дуже небезпечним з погляду втягнення дітей та підлітків до протиправної діяльності – не маючи змоги легально отримувати й витратити кошти, вони вдаються до жебрацтва, крадіжок, азартних ігор тощо.

Дослідження фіксують таку тенденцію: батьки вважають за природне повністю контролювати особисте життя своїх дітей через їх матеріальну та фінансову залежність. Таке поширення економічного контролю на всі сфери життєдіяльності «залежної» особи дозволяє вважати, що економічне насильство має значну психологічну складову, адже воно

принижує гідність людини, викликає в неї відчуття постійної непевності, тривожності, призводить до значної особистісної та психічної деструкції.

Психологічне насильство в сім'ї Закон визначає як насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно викликається емоційна непевність, нездатність захистити себе, і може наноситися або наноситься шкода психічному здоров'ю. Як свідчить практика, діти часто стикаються хоча б з одним із проявів психологічного насильства: їх або принижували (в тому числі й нецензурною лайкою), або зневажливо критикували їх особистість, або до них застосовували погрози та/чи невинуваті заборони чи обмеження, які не мали на меті забезпечення дитині належного рівня життя й розвитку (або навіть перешкождали цьому) чи утримання від небезпеки для її життя, здоров'я, нормального соціального функціонування. Слід також зазначити, що психологічне насильство супроводжує всі інші форми насильства в сім'ї, адже побиття або інцест завжди зумовлює не лише фізичне, але й психічне травмування особистості постраждалих.

Отже, психологічне насильство щодо дитини – відсутність доброзичливої, здорової атмосфери, яка б сприяла емоційному розвитку та росту самооцінки дитини. Воно супроводжує всі форми зловживань щодо дітей та може виявлятися в таких формах:

Нехтування дитиною – хронічна нездатність батьків або осіб, які здійснюють догляд, надати дитині належну підтримку, увагу, турботу, забезпечити основні потреби дитини в їжі, одязі, житлі, медичному обслуговуванні, освіті, захисті й догляді через ряд об'єктивних причин (бідність, психічне захворювання, недосвідченість), а також без них. До нехтування дитиною відноситься потурання заподіяння шкоди, включаючи заохочення до наркотиків та алкоголю, яке призводить до втрати дитиною самоконтролю та формування в неї стійкої залежності.

Психологічне жорстоке поводження – хронічне приниження, образа та висміювання дитини, знущання над нею. До різновидів психологічного насильства над дітьми, зокрема, належать: 1) поводження з дітьми як зі своєю власністю, рабами, слугами чи підлеглими; 2) використання фізичних переваг дорослої людини (росту, розмірів і сили), постійне посилення на них, як на аргумент у спорі; 3) жорстокість щодо інших істот і людей; 4) крики, стресогенна поведінка, залякування та навіювання страху; 5) застосування погроз як аргументу при вихованні (серед найбільш травматичних слід назвати погрози суворого покарання Богом, судом, „силами зла”, обіцянка кинути або розлюбити дитину, покінчити життя самогубством, заподіяти фізичну шкоду дитині або собі, заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам або пошкодити чи викинути значущі для дитини речі, віддати дитину до міліції, спецшколи, притулку, інших родичів і психіатричної лікарні, принизити дитину в очах важливих

для неї людей); 6) приниження й постійне присоромлення дитини безвідносно її дій, підкреслення її недоліків навіть за їх відсутності; 7) звинувачення дитини у власних невдачах, безпідставні скарги на її поведінку, вчинки, використання її дійсних або міфічних вади та помилок для постійного тиску на дитину, її шантажування; 8) використання дітей як довірених осіб та об'єкта шантажу в конфліктах між батьками; 9) відмова повідомляти дитині про рішення, що стосуються відвідувань та опікунства.

Окремі психоаналітично орієнтовані психологи зазначають, що сімейне виховання не може обійтися без насильства [10]. На їх думку, покарання та заборони в процесі виховання є необхідним елементом нормального перебігу процесу соціалізації дитини та засвоєння нею системи суспільних норм. Вочевидь, запропоноване тлумачення поняття „насильство” є надто широким, але ним досить часто прикриваються ті, хто приховує власну виховну безпомічність і вдається до насильницьких дій щодо власної дитини. Насильство з боку батьків виявляється у вигляді нанесення дитині тілесних ушкоджень, створення та підтримки економічної залежності, морально-психологічного тиску, примушення до вживання алкоголю та наркотиків, а також до сексуальних контактів (у тому числі до проституції та порнографічних дій). Очевидно, що ці форми „батьківської турботи” не можуть вважатися за „необхідні для забезпечення виховного процесу”.

У результаті насильства дитині завдаються тяжкі травми, які мають згубні наслідки для її подальшого фізичного та психічного здоров'я. Для суспільства це небезпечно тим, що діти – жертви або свідки насильства в сім'ї, переносять цей негативний досвід до власного життя та стають особами, які вважають за норму приниження, а „за необхідності” й биття інших. Отже, насильство в сім'ї є одним із найважливіших чинників формування схильності підлітків до протиправної поведінки.

3.3. Чинники виникнення насильства до дітей в родині й наслідки жорстокого поводження з дитиною

Причини формування насильницьких взаємин у родині не вичерпуються будь-яким одним чинником. Розвиток стосунків такого типу між батьками та дітьми є наслідком сукупності соціально-економічних і психологічних чинників. Серед причин, що призводять до жорстокого поводження з дитиною, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які «вмикають» насильницькі дії з боку батьків. Багато батьків, які зловживають дітьми, відіграють на останніх свої ранні переживання, пов'язані з недостатністю емоційного тепла та любові. В переліку особистісних рис жорстоких батьків можна назвати: імпульсивність, ригідність (психологічну негнучкість), хронічну агресивність, нарцисизм, інфантильність, низьку самооцінку.

Жінки, які потерпають від насильства в подружніх стосунках, часто схильні до несвідомого «відігравання образ» на власних дітях, яке виявляється у зневажанні потребами неповнолітніх членів родини (в тому числі життєвими). Що стосується чоловіків, схильних до насильства, то вони пов'язують його з необхідністю «показати дитині її місце», закріпити її підлеглий стан. Вони пишаються тим, що здатні навіювати членам родини страх („Боятися – значить поважають”), і впевнені в тому, що так і має бути.

Групу ризику також складають неповнолітні батьки та батьки віком до 21 року, що пояснюється не стільки їх віком, скільки неадекватним рівнем знань про дитину, відносно низьким рівнем освіти, тяжкою фінансовою ситуацією. Зарубіжні дослідження свідчать, що до 60% батьків дітей, які зазнали жорстокого поводження, мають психіатричні патології (депресії, тяжкі тривожні розлади, алкоголізм, гострі маячні реакції), а також пережили значну нестачу батьківської любові у дитячому віці [5]. 15% батьків, хоча й не страждають наочними психічними розладами, все ж потребують психологічної допомоги.

Велику роль у розповсюдженні жорстокості до дітей відіграє необізнаність батьків або піклувальників щодо того, які заходи впливу неприпустимі відносно дитини. Багато дорослих не розуміють, що не кожне покарання йде на користь. Не менш значущим чинником є і низький рівень правової культури населення, недостатня обізнаність у нормах стосовно охорони прав дитини та покарання осіб, які їх порушують.

У низці причин, які призводять до формування жорстокого поводження з дитиною в родині, можна назвати психологічні особливості самих дітей, які провокують насильницькі дії з боку батьків. Це не означає, що дитина є „винною” в тому, як до неї ставляться, – мова йдеться про те, що батьки, які не можуть прийняти певні особистісні, соматичні, психічні особливості власних нащадків, „зривають” на них своє невдоволення. Такими рисами можуть бути:

- *фізичні та психічні аномалії, природжені аномалії розвитку дитини*, які не лише утруднюють виховання, але і вкрай обурюють і дратують нарцисичних батьків;

- *розумова відсталість або хронічні психічні захворювання* (якщо в середньому поширення інтелектуальних вад серед дітей становить 2...3%, то в популяції дітей, що зазнали жорстокого ставлення, цей показник сягає 20...40%). Батьки вдаються до насильства, оскільки не мають інших навичок подолання утруднень, пов'язаних із вихованням „особливої” дитини, а також зганяють на ній своє розчарування, пов'язане з невиправданням власних надій щодо неї. Додатковим чинником стає нервово-психічне перевантаження, пов'язане з доглядом за дитиною із затримкою розвитку або з психічними порушеннями;

- *передчасне народження* й, як наслідок, необхідність спеціальних заходів із підтримки життєдіяльності й нормального розвитку дитини протягом тривалого часу. Ця ситуація дратує батьків, схильних покладати на дітей великі надії, оскільки їм здається, що всі їх зусилля марні, а надії повністю зруйновані, адже дитина „ніколи не зможе стати видатною особистістю”;

- *гіперактивність, імпульсивність, агресивність дитини*, які призводять до зниження здатності підкорятися вимогам батьків;

- *плаксивість або крикливість дитини*, яка в низці випадків призводить до зниження материнської прив’язаності та підвищення її дратівливості через нервово-психічне навантаження;

- *надмірна в’ялість і пасивність дитини*, що „ображає” матір, яка вважає, що дитя „недостатньо її любить” або байдуже ставиться до неї. Для частини матерів це почуття є настільки нестерпним, що вони починають вимагати в дитини будь-яких проявів любові насильницьким шляхом.

Наслідком жорстокого поводження й зловживання дітьми є не лише формування делінквентних форм поведінки. Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають цілий набір специфічних психологічних рис, головною особливістю яких є *амбівалентність* («і люблю, і ненавиджу») як реакція на суперечливі вимоги батьків. У майбутньому це призводить до сплутаності почуттів до коханих людей та втягнення у залежні стосунки.

Підлітки, які зазнали зловживань, не визнають батьків як значущих дорослих. Вони поєднують імпульсивність і довготерпіння, підозрілість з ірраціональною вірою в можливість поліпшення ситуації. Вони відзначаються низькою самооцінкою, є емоційно залежними, відчувають самотність, ізольованість, страх перед майбутнім, впевненість у відсутності перспектив, провину за інциденти насильства. У таких дітей не розвинуто уявлення про потреби власного „Я”, спостерігається сплутаність ідентичності, нечіткість самовизначення, схильність до прийняття ролей, які нав’язує оточення (або, навпаки, крайній негативізм). Діти, що живуть в умовах жорстокого поводження, демонструють схильність до депресій, високий рівень підданя стресу, явні депресивні та/або істеричні симптоми; симптоми деперсоналізації⁴ та реактивних розладів⁵.

Вони часто пропускають шкільні заняття через нездужання психосоматичного характеру, а також відзначаються високим рівнем

⁴ Деперсоналізація – розлад самосвідомості, який характеризується почуттям відчуження власних думок, емоцій, дій. У особи виникає відчуття змінення власної особистості, пов’язаної з відчуженням від оточуючих людей, втратою власного Я. Деперсоналізація виникає не лише при психічних захворюваннях; але й внаслідок граничних психічних станів, значного емоційного перевантаження, стресового розладу.

⁵ Реактивні розлади – тимчасові хворобливі оборотні розлади, що виникають як реакція у відповідь на вплив стресової ситуації (психічної травми).

ризикую алкоголізації й наркотизації, пределінквентною, делінквентною та зухвалою сексуальною поведінкою, патологічною схильністю до мандрів.

Найбільш типовими наслідками знаходження в ситуації насильства стають такі поведінкові прояви в дітей (і саме на них найчастіше скаржаться вчителі та батьки): бійки, конфлікти з оточуючими, низька шкільна успішність, надмірна замкненість. До емоційних проблем таких дітей можна зарахувати підвищену агресивність, переважно знижений настрій, високу тривожність і наявність страхів, нестійкість почуттєвої сфери, легке коливання емоцій та їх надмірна сила, часто неадекватна ситуації (лють або ридання у відповідь на незначні зовнішні подразники). Частими наслідками насильства в сім'ї стають *психоневрологічні розлади* в дітей: безсоння, енурези та енкопрези (недержання калу), нервові тики тощо, а також *соматичні захворювання як відповідь на стрес* (це, перш за все, серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма, алергії та захворювання шкіри).

Ознаками скоєного над дитиною насильства й неналежного догляду можуть бути також недостатня вага; затримки в розвитку, анемія, слабкий імунітет; тики, ссання пальців, розгойдування; недотримання правил особистої гігієни; одяг, що не відповідає погодним умовам і віку дитини; часті звернення до медичних закладів, зростаюча кількість ушкоджень; відсутність необхідного лікування; невідповідність отриманих ушкоджень поясненням, що їх дає дитина або її батьки чи піклувальники.

Оселя, де є насильство, не прогнозована для дитини, яка не знає, що її очікує. Дім (або заклад) лякає, адже дитина не може точно визначити, ані коли відбудеться наступний спалах жорстокості, ані наскільки сильним він буде. У результаті відчуття вразливості, безпорадності й неможливості впливати на ситуацію призводять до виникнення байдужості до зовнішнього впливу, впертості й незговірливості, а також до агресивних вчинків, різких спалахів роздратування. Дитина не контролює себе, б'ється, жорстоко поводить з тваринами, виявляє сильний гнів або лють, безглуздо трощить різні предмети. Хлопчики частіше виявляють агресивні спалахи щодо інших, дівчата зазвичай спрямовують агресію проти себе.

Діти з родин з насильством переживають надвисоке почуття страху, який може виявлятися по-різному: від занурення до себе й пасивності до жорстокої поведінки. Дуже часто переведення дитини до безпечної атмосфери сприяє прояву в неї страхів із минулого та – як наслідок – неадекватних поведінкових актів (істерик, агресивності, спроб заховатися чи втекти тощо). Аналогічні або сильніші симптоми спостерігаються в підлітків, яких експлуатують в сфері надання сексуальних послуг (проституції та порнографії). Вони мають дуже низьку самооцінку, відчувають нестачу впевненості в собі, схильні до самозвинувачень, втрачають віру в майбутнє. Багато з дітей, що постраждали від сексуального насильства, вживають алкоголь і наркотики, щоб знизити

гостроту переживань. К. Kendall-Tackett зазначає, що підлітки, які зазнали зґвалтування, в низці випадків стають сексуально агресивними та схильними до насильницьких діянь стосовно однолітків і молодших дітей [13].

Жінки, які пережили в дитинстві сексуальне насильство в сім'ї, не здатні до встановлення здорових стосунків з іншими жінками, чоловіками, своїми дітьми. Вони завжди очікують і в той же час бояться насильства. Жінки з досвідом інцесту часто стають матерями, які ніколи не залишають дитину наодинці, контролюють кожен її крок, не дозволяють їй вийти на вулицю та виховують її у повній ізоляції від навколишнього світу, намагаючись захистити від будь-якої травматизації. У той же час матері багатьох дівчат, що піддавалися інцесту, самі були жертвами інцесту та/або інших зловживань. Щодо чоловіків, які пережили в дитинстві фізичне і сексуальне зловживання, то вони схильні до жорстокості.

Ще одією формою деструктивного впливу сімейного насильства на формування особистості дитини є спостереження за його постійними проявами в стосунках батьків. Цей досвід є не менш травматичним за безпосереднє переживання насильства.

Діти – свідки насильства схильні відчувати провину, сором і страх через впевненість, що саме вони є причиною насильницьких діянь, та хвилюються щодо їх попередження в майбутньому. Ці почуття є дуже глибокими, підлітки переживають сум або гнів через власне безсилля через тим, що відбувається в родині, та схильні реагувати граничним чином (як надагресивно, так і надпасивно). Реакції іншого типу можуть виявлятися у формі депресивних або істеричних розладів, притаманних дітям-жертвам зловживань.

Підлітки, які постійно спостерігають за насильством в сім'ї, відзначаються низьким рівнем соціалізації, високою конфліктністю, високим рівнем тривожності й підозрливості; нездатністю до тривалих і міцних стосунків, низькою самооцінкою та невмінням висловлювати свої бажання. Вони розглядають насильницьку поведінку як найбільш адекватну модель свого можливого поведіння.

У дітей–свідків сімейного насильства відсутня або знижена здатність до прийняття зрілих рішень, порушені механізми емоційної регуляції поведінки та нормальний перебіг процесу соціалізації, гармонійного розвитку особистості, адекватного формування ціннісно-мотиваційної та емоційної сфер. Постійний стрес призводить до того, що діти постійно розгублені, розчаровані, часто виходять із себе навіть при незначних труднощах.

Часто діти поза власним бажанням опиняються втягнутими в конфлікт батьків, бажаючи зупинити насильство і конфлікти, які постійно спостерігають. Вони намагаються захистити своїх матерів від побиття або

знущань. У низці випадків така ситуація розв'язується тим, що дитина (підліток) вбиває кривдника або наносить йому тяжкі тілесні ушкодження.

Багато матерів не хочуть травмувати своїх дітей і намагаються приховати від них факти насильства щодо себе. Діти, не маючи чіткої картини того, що відбувається, бачать засмучення матері, але не розуміють його причину. Без повної інформації щодо ситуації діти (як і дорослі в аналогічних випадках) не можуть адекватно реагувати та будувати свою поведінку. Це призводить до *розвитку порушень у комунікативній сфері* (в тому числі заважає будувати зрілі стосунки з протилежною статтю).

Є матері, які вважають, що не слід настроювати дітей проти своїх чоловіків, намагаються знайти їм виправдання. Дитина бачить матір у синцях, зі слідами побоїв, але чує: «Усе гаразд, татусь нас любить», і дістає висновку, що любов пов'язана з фізичним болем і покараннями. Дитина, мати якого постійно виправдує свого батька за заподіяне насильство, часто починає відчувати тривогу, якщо її не б'ють – адже це означає відсутність любові. Жорстоке поводження сприймається як норма, а дитина набуває риси віктимності.

Підлітки з сімей із насильством розглядають насильницьку поведінку як найбільш адекватну модель свого можливого поводження (особи із родин з адекватними батьківсько-подружніми стосунками залучаються до «насильницьких» шлюбів з частотою 1:400, в той час як для дітей з сімей, де насильство практикується постійно, цей показник становить 1:2) [1]. Вони набувають досвід того, що насильством можна здобути бажане, що злість і гнів – це одне й те ж саме, що виявляти щирі почуття небезпечно. Спостерігаючи за насильством у родині, діти можуть дійти висновку, що насильство – це єдиний дієвий спосіб, яким вирішують свої проблеми дорослі.

Дитина, яка живе в хворобливій, травматичній реальності, знаходить полегшення в ненормальному фантазійному житті, яке часто реалізується у вигляді фізичного чи сексуального насильства щодо інших осіб. У будь-якому випадку така дитина не здатна до адекватної оцінки того, які дії є насильницьким, через глибоке порушення процесу соціалізації внаслідок ушкодженого сімейного функціонування.

Розділ 4. ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЧИН ТА УМОВ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

4.1. Психологічні особливості злочинності неповнолітніх

В останній час спостерігається процес омолодження кримінально караної поведінки неповнолітніх: кримінальна активність 14-15-річних зростає більш швидкими темпами, ніж 16-17-літніх.

Майже три чверті злочинів, скоєних підлітками, вичерпується трьома складовими: крадіжки, грабежі та хуліганство. Умисні вбивства, навмисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю та зґвалтування виражені значно менше. Однак за останні роки чисельність злочинів, спрямованих проти особистості, значно зросла. Крім того, неповнолітніми поступово освоюються порівняно нові різновиди злочинів, такі, як захоплення заручників, вимагання, торгівля зброєю і наркотиками, валютне шахрайство, кіберзлочини та деякі інші. Серед виявлених підлітків-злочинців кожен сьомий, а серед засуджених – кожен п'ятий раніше вчиняли злочини.

Стійкою особливістю протиправної поведінки неповнолітніх є високий рівень групової злочинності (майже 65%).

Спостерігається зростання втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими, посилення віктимності підлітків.

Якщо раніше злочинність неповнолітніх була в основному «вуличною», то зараз збільшується частка злочинів, скоєних ними в своїх і чужих помешканнях, гуртожитках, за місцем навчання, в транспорті.

Відбувається нівелювання відмінностей кримінальної активності умовних груп неповнолітніх, що виділяються за ознаками роду їх занять, але, як і раніше, рівень злочинності є найвищим серед підлітків, які не навчаються і не працюють.

Частка неповнолітніх злочинців чоловічої статі досягає 90...95%.

Найчастіше злочини скоюють так звані «важкі» підлітки.

Основні прояви порушення дезадаптації у підлітків: негативне ставлення до моральних норм у відносинах між людьми (грубість, впертість, брехливість, жорстокість, недисциплінованість і т.д.), у негативних проявах у навчальній роботі (лінь, постійна неуважність, інтелектуальна пасивність, відсутність пізнавальних інтересів, прогули занять у школі), антигромадські і протиправні вчинки (агресивність, демонстративна непокора, руйнівні дії або брехливість, бродяжництво, підпали, хуліганство, крадіжки та ін.).

Наявність конфліктів у сім'ї, негативні приклади, прояви брехні, байдужості й формалізму в шкільному навчанні та вихованні, невміння включати підлітків в доступні їх віку змістовні й соціально корисні форми діяльності, невміння організувати систему правильних відносин у колективі

є передумовами для педагогічної занедбаності дітей та їх подальшого переходу в категорію «важких». За відсутності своєчасної психологічної корекції «важкі» підлітки можуть перейти в категорію, що характеризується стійкою асоціальною поведінкою і схильністю до правопорушень.

Характеризуючи поведінку неповнолітніх правопорушників, дослідники часто відзначають низький рівень інтелектуального розвитку, як одну з причин злочину, пояснюючи його недостатньо розвинутою правосвідомістю.

Саме деформація правосвідомості є однією з основних детермінант злочинної поведінки. Серед основних дефектів правосвідомості можна виокремити такі:

Правовий інфантилізм – несформована правосвідомість, яка обумовлена недостатністю правових знань (правова безграмотність), відсутністю правових установок та оцінним правовим мисленням (практичний інфантилізм). Правовий інфантилізм постає як передумова для виникнення загальної неповаги до закону й діяльності правоохоронних органів. Формою правового інфантилізму є правова безвідповідальність, яка характеризується внутрішньою переконаністю індивіда в свободі від відповідальності за порушення правових норм.

Правова індиферентність (байдужість до права) пояснює багато форм соціально-правової пасивності населення (відсутність інтересу до правових явищ; небажання використовувати права, надані законом; терпимість до правопорушень; відмова від співпраці з правоохоронними органами в боротьбі зі злочинністю тощо) і часто детермінує протиправну поведінку.

Правовий негативізм – заперечення цінності права як універсального соціонормативного регулятора суспільних відносин. Суб'єкт вважає, що в більшості випадків без правового регулювання цілком можна обійтися, оскільки інші соціальні регулятори (норми моралі, звичаї, традиції, релігійні норми, корпоративні кодекси поведінки) є більш ефективними.

Правовий нігілізм – активне неприйняття й заперечення норм права і ролі законодавства, зведення права до сукупності довільних дій представників виконавчої влади, виправдання беззаконня. Найбільш небезпечною є форма деформації правової свідомості. Суб'єкт твердо переконаний, що правильніше чинити всупереч праву, а не відповідно до нього. Образно висловлюючись, при даній деформації правосвідомості суб'єкт здійснює правопорушення з «чистою совістю».

Правовий ідеалізм – антипод указаних вище деформацій правосвідомості. У цьому випадку суб'єкт покладає на право, як на регулятор суспільних відносин, нездійсненні надії, вірить у його всесильність. Сформована в нього правова настанова зумовлює його прагнення до юридизації будь-якого свого вчинку і нерідко вимагає того ж

від інших. У результаті особистість свідомо чи підсвідомо прагне до того, щоб всі суспільні відносини були чітко регламентовані правом.

Правовий егоцентризм («зловживання правом») – це така деформація правосвідомості, у результаті якої особистість починає вважати себе «центром» правової системи. Інтереси інших людей і суспільства для таких осіб немовби не існують. Правовий егоцентризм призводить до того, що індивід сприймає своє суб'єктивне право як якийсь абсолют і вважає, що тільки його права і свободи є найвищою цінністю. Усіх інших суб'єктів він розглядає як зобов'язаних відносно нього осіб, а державні органи і судову систему – як структури, спрямовані на захист виключно його права і свободи.

Наявність того чи іншого дефекту правосвідомості є чинником формування підліткової злочинності. Серед найбільш характерних для даного вікового періоду дефектів правосвідомості є правовий інфантилізм, правовий негативізм і нігілізм.

Злочини неповнолітніх мають переважно груповий характер (у трьох випадках із п'яти були здійснені в групі). Разом із тим до недавнього часу такі групи були нечисленні (по дві–три людини) і, як правило, виникали ситуативно, а після скоєння злочину розпадалися.

Наявні типології підлітків-правопорушників будуються на визначенні їх ролі в структурі асоціальних груп і особистісних особливостей:

1. Ініціатори, організатори асоціальних груп, циніки (зі стійким комплексом асоціальних установок: жорстокістю, агресивністю, деспотизмом, паразитизмом, користолюбством, прагненням до лідерства будь-яким шляхом і т.д.).

2. Схильні до влади примітивних потреб (харчових, статевих, алкогольних, наркотичних та ін.) при готовності задовольняти їх будь-якими недозволеними засобами. Через слабкість самоконтролю вони охоче підкоряються підліткам першої категорії і тиранять слабших.

3. Нестійкі, які відчують конфлікт між аморальними і позитивними мотивами. Здатні усвідомлювати протиправність своєї поведінки, проте егоїзм і невміння протистояти ситуації стимулюють їх антигромадські вчинки.

4. Безвольні, що не мають власних моральних почуттів і переконань і постають як конформісти і виконавці чужої волі.

5. Афективні, що переживають постійне почуття образи, фрустрації, переоцінюють себе й виявляють зарозумілість, претензійність, агресивність до оточення і т.д.

У 1990-ті роки з'явилася тенденція формування організованих угруповань неповнолітніх. Такі угруповання були виявлені в Казані, Йошкар-Олі, Дзержинську, Чебоксарах, Ульяновську, Кургані та інших містах.

Наприклад, у Казані в кінці 1980-х років існувало понад 60 угруповань такого типу, які містили близько 1,5 тисячі підлітків – активних учасників угруповань і ще 6-8 тисяч підлітків, які перебували під впливом перших. В угрупованнях підтримувалися традиції і звичаї злочинного середовища, певна ієрархія, існувала сплата внесків лідерам угруповань і т.д. Члени угруповань регулярно скоювали крадіжки, грабежі, в тому числі з виїздом в інші міста, займалися вимаганням. Таке явище отримало у юристів і журналістів назву «казанського феномена». Такі злочини мають велику соціальну небезпеку, що зумовлено залученням у сферу кримінальної діяльності багатьох осіб, а також наявністю певних внутрішньогрупових зв'язків, відносин, що впливають на кожного учасника злочинного угруповання.

Соціально-психологічна специфіка злочинної групи неповнолітніх полягає в тому, що вона є тим чинником, який формує у підлітків антисоціальні погляди і потреби, сприяє усвідомленню сили групи і призводить до скоєння правопорушень. У цих умовах з'являються великі можливості для виникнення і поширення певного злочинного «досвіду». Як правило, в групах відбуваються найбільш тяжкі злочини: грабежі, розбої, хуліганство, зґвалтування.

Вивчення діяльності групи правопорушників і кожного учасника злочинного угруповання окремо дає можливість суворої індивідуалізації міри відповідальності, допомагає всебічному, повному і об'єктивному дослідженню всіх обставин скоєння злочину.

Психологічний аспект вивчення злочинів, скоєних групою неповнолітніх, полягає в аналізі кожного учасника в процесі здійснення злочинного задуму, в з'ясуванні структурних відносин у групі. Рольова конкретизація дозволяє оцінити вплив авторитету організатора (лідера) на того чи іншого члена злочинної групи, визначити, який вплив групової думки на індивіда, яким чином виникають і формуються мотиви групової кримінальної діяльності неповнолітніх.

Підлітковий і юнацький вік відрізняються прагненням до спілкування, нестійкістю ціннісних орієнтацій, вразливістю психіки. Неповнолітні часто залучаються до злочинної діяльності груп шляхом умовлянь, прохань. Це наочно підтверджує відсутність у багатьох неповнолітніх чіткої позиції в оцінюванні явищ суспільного життя.

Необхідно враховувати, що в неповнолітніх процес соціалізації, тобто включення в суспільні відносини, тільки починається, бракує потрібного життєвого досвіду, знань, недостатньо досконалі пізнавальні процеси. Підлітка-правопорушника характеризує відсутність або слабкий розвиток особистісно-соціального контролю: він часто не може або не прагне правильно оцінювати свої вчинки.

При вивченні групової злочинної діяльності неповнолітніх найбільший інтерес становлять групи з насильницькою орієнтацією. Підлітки, які

вчиняють насильницькі злочини, характеризуються стійкою злочинною деформацією поведінки. Наприклад, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або смерті – не самоціль, а засіб усунення перешкод на шляху досягнення їх бажань, спосіб задовольнити потребу в самоствердженні.

При вивченні психології неповнолітніх правопорушників важливо звернути увагу на мотивацію злочинної поведінки, оскільки вона найбільш чітко відображає соціальну небезпеку протиправної поведінки, антисоціальні потреби правопорушника. Мотиви групових злочинів неповнолітніх мають деякі особливості, зокрема цікавим є явище конформізму. У процесі групової злочинної діяльності конформізм виявляється через вплив групової думки на індивіда. Конформність ж означає ступінь і характер схильності індивіда груповій думці.

Слід зауважити, що в умовах надзвичайної, екстремальної ситуації, яка виникає при вчиненні злочину, конформність вище, ніж у звичайних умовах, оскільки індивід не має часу для аналізу конкретної обстановки, оцінки свого становища.

Існує певна залежність між віком неповнолітнього правопорушника–учасника злочинної групи та рівнем конформності. Він найбільш високий в 14-15–річному віці, коли наслідування, вплив думки групи або її лідера є основою, яка визначає характер діяльності й поведінки підлітка. Слід зауважити, що найчастіше в основі формування злочинних груп неповнолітніх – багаторічне спілкування. Вивчення причин виникнення і формування злочинних груп неповнолітніх свідчить про те, що більшість їх учасників – мешканці одного району, вулиці і т.д.

Група неповнолітніх із соціально негативною орієнтацією характеризується сприйнятливістю до негативних явищ, відсутністю соціально корисних цілей.

До найбільш тяжких злочинів, які здійснюються неповнолітніми в групах, належать статеві злочини. Аналіз даних у справах про групові зґвалтування показує, що учасники злочинних груп раніше вже скоювали злочини і, як правило, характеризуються стійкою злочинною деформацією особистості.

Дослідження показують, що дуже часто групові зґвалтування в неповнолітніх поєднуються з хуліганством, або хуліганські дії передують скоєнню статевих злочинів. У загальному обсязі групових правопорушень неповнолітніх хуліганство займає значне місце. Воно є не тільки самостійним видом злочину, але й тим живильним середовищем, у якому визрівають ще більш небезпечні для суспільства злочинні діяння.

Слід зазначити також, що вчинення злочину попередньо організованою групою в корені відрізняється від вчинення злочину в співучасті. У разі вчинення злочинного діяння злочинною групою реально виявляється спільність антисоціальних поглядів і потреб. Насильницькі злочини, вчинені в співучасті, характеризуються спонтанністю, емоційною

насиченістю; наслідки злочину значною мірою визначаються ступенем віктимності потерпілого. Злочини, вчинені відносно стійкою групою, характеризуються меншою спонтанністю або відсутністю її. Причина цього – неодноразовість злочинних дій, усвідомлення власної безкарності, наявність певного злочинного «досвіду», своєрідна спеціалізація.

При розслідуванні групових злочинів неповнолітніх надзвичайно важливо виявити індивідуально-психологічні особливості особистості учасників, коли кожен із них, усвідомлюючи неминучість покарання, намагається спотворити справжній стан речей, применшити свою роль у скоєному, а лідер групи прагне постати рядовим виконавцем і т.п. Якщо ж скоєно насильницький злочин, то обвинувачені, як правило, прагнуть перебільшити ступінь віктимності ситуації.

У морально-психологічному плані особистість неповнолітніх злочинців характеризується рядом досить істотних специфічних ознак. Перш за все на їх протиправній поведінці, безумовно, позначаються вікові особливості, такі, наприклад, як підвищена сугестивність, схильність до соціально-психологічного зараження, наслідування, юнацький негативізм, несформованість життєвих орієнтацій і установок, інфантильність емоційно-вольової сфери. Для більшості злочинців-підлітків характерні відсутність інтересу до навчання і праці та відповідно значне ослаблення або повна втрата зв'язків із навчальними та трудовими колективами. Більшою мірою їх приваблює сфера дозвілля, як правило, заповненого соціально-негативним змістом (безцільне проведення часу, тусовки в під'їздах, підвалах, на вулицях, горищах, рок-музика, азартні ігри, випивки, вживання наркотиків, статева розбещеність, хворобливе реагування на будь-які зауваження дорослих і т.д.).

Логічним продовженням цих антисоціальних (ще не злочинних) занять є крадіжки та грабежі, для того, щоб добути гроші для придбання алкоголю і наркотиків, «на дівчаток», на покупку модного одягу, хуліганські витівки заради самоствердження і т.д. Інтерес до техніки, художньої творчості, спорту (крім примітивного накачування м'язів) у неповнолітніх правопорушників виявляється в 3-4 рази рідше, ніж у підлітків із позитивною спрямованістю поведінки.

Про наслідки своїх протиправних дій, можливо трагічних, підлітки рідко замислюються, чому сприяє перш за все низький рівень розвитку правосвідомості. Мотиви власних дій ними нерідко прикрашаються, «облагороджуються», у той час як спонукання й поведінку потерпілих очорнюють, фарбують у різко негативні тони.

Для неповнолітніх злочинців характерні завищена самооцінка, низький рівень відповідальності за свої вчинки, відсутність почуття сорому, дефіцит совісті, байдужість до інших людей, їхніх проблем і турбот. Типовими рисами для багатьох підлітків-правопорушників є знижений

самоконтроль, емоційна неврівноваженість, впертість, імпульсивність, мстивість, агресивність.

Соціальну дезадаптованість частини неповнолітніх злочинців підсилюють розумова відсталість, нервово-психічні відхилення психопатичного характеру або у вигляді наслідків черепно-мозкових травм, інфекційних та інших захворювань.

Більшість неповнолітніх злочинців мають стійкі звички і стереотипи антигромадської поведінки: постійно демонструють зневагу до загальноприйнятих норм поведінки, схильні до вживання спиртних напоїв, наркотиків, а також до бродяжництва, втеч із дому і виховних установ, є конфліктними і нечесними людьми. Замикаючись у колі спілкування з собі подібними, вони, як правило, вороже ставляться до тих підлітків, які добре вчаться, дотримуються дисципліни, поважають старших за віком.

Крім того, до *психологічних особливостей особистості неповнолітніх правопорушників* можна віднести такі:

1) прояв реакції емансипації та опозиції у підлітків: від прогулів і втеч із дому до крадіжок і спроб до самогубства, найчастіше несерйозних і демонстративних;

2) реакція імітації, а саме наслідування антисоціальному герою (культ гангстеризму, насильств, вбивств, грабежу, звеличення вдалого "злочинця-супермена" в кіно та на телебаченні);

3) реакція компенсації і гіперкомпенсації (боязкий, тихий і сором'язливий підліток робить якийсь асоціальний вчинок).

У роки реформ відзначається розширення соціально-економічної бази злочинності неповнолітніх. Це перш за все зубожіння багатьох сімей, відродження дитячої та підліткової безпритульності, поява безробіття неповнолітніх. Сім'я, яка ледве зводить кінці з кінцями, щодня бореться за виживання, причому використовує для цього морально далеко не бездоганні, а часом і відверто протиправні засоби, перестає бути інструментом соціалізації. Вона стає або постійно й сильно чинним джерелом негативних впливів на моральне формування підлітка, або виштовхує його на вулицю, в антигромадську середу, в стихію «дикого» ринку, зокрема сферу напівлегального або нелегального дрібного бізнесу. Більшість підлітків, змушених займатися мийкою автомашин, прибиранням, вантаженням-розвантаженням товарів у комерційних кіосках і магазинах, торгівлею з рук у транспорті, на вулицях, у підземних переходах і т.д., починають систематично пропускати заняття або зовсім втрачають зв'язки з навчальними колективами. При цьому вони не тільки позбавляються можливості здобувати знання, розвиватися в інтелектуальному, культурному відношенні, проводити дозвілля з однолітками, але й стикаються з різноманітними негативними явищами, властивими економічному «підпіллю» (з фактами нечесності, обману, недобросовісної конкуренції, вимагання тощо).

У найскладніших умовах морального формування і розвитку особистості знаходяться підлітки із сімей безробітних, біженців, вимушених переселенців. На підлітків із неблагополучних сімей, що не порвали зв'язків зі школою, негативний вплив здійснюють нові дефекти соціалізації в цих типах мікросередовища. Наприклад, у школі – це «чорний ринок», торгівля спиртними напоями, наркотиками, порнографічною продукцією, в сім'ї – посилення алкоголізації, загострення конфліктних ситуацій як наслідок перманентних життєвих негараздів (загрози втратити роботу, залишитися без засобів існування і т.п.).

Є свої проблеми, що негативно впливають на моральне формування і розвиток неповнолітніх, і в благополучних у матеріальному відношенні сім'ях. Це, наприклад, виявлення подвійної моралі батьків, які живуть у недозволеній розкоші на кошти, здобуті протиправним шляхом, а часом і відверте рвацтво, жадібність, бездуховність, нерідко відсутність теплоти у взаєминах і сильне взаємне відчуження.

Негативно впливає на моральне формування дітей і підлітків загострення одвічної проблеми «батьків і дітей». Деякі неповнолітні виявляються в особливо складному становищі, стикаючись із поляризацією ідейно-моральних позицій дорослих членів сім'ї, своєрідним конфліктом поколінь і культур на цьому рівні, коли, наприклад, батько є процвітаючим підприємцем, а дід, бабуса, тітки, дядьки, котрі володіли в минулому високим соціальним статусом, мають заслуги перед країною, зберегли прихильність стереотипам життя, характерним для минулих років.

Це дуже непрості ситуації, особливо для тих, у кого ще не сформувалися стійкі переконання, цільний світогляд. І деякі підлітки знаходять вихід із них у девіантній, а потім і в протиправній, злочинній поведінці.

Останнім часом також поширилися факти втягнення неповнолітніх у міжетнічні конфлікти, в релігійні секти, різні екстремістські організації, що проповідують моральний і правовий нігілізм, всездозволеність, національну, расову та релігійну ворожнечу і т.п.

Через вікові особливості неповнолітні більшою мірою, ніж дорослі, схильні до криміногенних впливів таких негативних явищ у духовно-моральній сфері, як поширення порнографії, пропаганда насильства, жорстокості, культу наживи в засобах масової інформації.

Структура злочинності неповнолітніх характеризується такими складовими:

1) більш вузьке, порівняно з дорослими, коло скоєних злочинів, що пояснюється особливим соціальним і правовим статусом неповнолітніх, виконуваними ними соціальними ролями;

2) менша частка тяжких злочинів;

3) несприятлива динаміка злочинності неповнолітніх за останні роки, яка перевищує зростання злочинності серед дорослих в 2–2,5 рази;

4) висока латентність злочинності неповнолітніх: потерпілі особи не завжди заявляють про злочини, вважаючи, що вони не будуть розкриті в силу своєї незначущості, або через почуття сорому перед соціальним оточенням (стосується, перш за все, сексуальних злочинів), а це, в свою чергу, підсилює почуття безкарності у підлітка, що переступив закон;

5) стає все більш поширеним застосування зброї, а також використання усипляючих і наркотичних речовин при вчиненні зґвалтувань та інших злочинів;

6) корислива мотивація домінує по всьому складу злочинів, крім того, характерні мотиви самоствердження, прагнення здобути високий соціальний статус та авторитет у групі.

З одного боку, підліток переконує групу: "я – як всі" (заслужити "авторитет" рівного серед рівних), з іншого боку, підкреслює: "я – особистість" (в несвоєму мікросередовищі).

Указані особливості пов'язані з таким. Емоційний комфорт, який втрачається підлітками в результаті сімейного неблагополуччя та шкільних невдач, потребує компенсації. Компенсація емоційної незадоволеності відбувається у підлітків шляхом самоствердження в дозвільних товариських групах. Спочатку підлітки гуртуються на основі однакових можливостей і однакової безконтрольності в проведенні вільного часу. Вони прагнуть задовольнити потребу в такому спілкуванні, яке дасть можливість уникнути негативних емоцій, пов'язаних з їх статусом "ізолюваних" і "відкинутих" у формальних групах (класі, школі). Більше того, в процесі такого спілкування задовольняється їх бажання бути зрозумілими. Зазначені підстави (міжособистісний статус) зближують тих, хто знаходиться в приблизно однакових умовах.

До зближення підлітків із дозвільною криміногенною групою у них, як правило, ще не сформувалися тверді негативні погляди і установки. Виняток становлять установки неповнолітніх із вкрай аморальних сімей, члени яких здійснюють антисоціальні вчинки. Хоча і в цьому випадку не можна категорично стверджувати, що наявність таких установок є характерним буквально для всіх підлітків, вихідців із таких сімей.

Стійкість, згуртованість криміногенної дозвільної групи забезпечується за допомогою скоєння підлітками злочинів.

Криміногенна група є базою формування поглядів і настанов, що лежать в основі злочинної поведінки (зазвичай шляхом "нав'язування" аморальних і злочинних норм поведінки). Навіть якщо неповнолітній, який потрапив в таку групу, дотримується іншої системи цінностей і поглядів, злочин він може зробити всупереч їм, піддаючись груповому тиску. Психологічним механізмом, за допомогою якого група тисне на свого члена, є конформізм. Чим більш виражена антисоціальна спрямованість

такої групи, тим більш жорстким є конформізм у ній. За допомогою конформізму спочатку здійснюється часткова ідентифікація підлітка з криміногенною групою, при якій він тільки зовні підкоряється нормам групи. Згодом вона переходить у повну, жорстку ідентифікацію, при якій підліток засвоює цінності, погляди, норми групи.

Деформація сприйняття і оцінки криміногенно значущої ситуації виявляється в ілюзорних уявленнях, що дозволяють злочинцеві внутрішньо протистояти суспільним вимогам і санкціям, зберігаючи віру в свою правоту, високу самооцінку і мінімальний душевний комфорт.

Для переважної більшості обстежених злочинців характерно прагнення зняти з себе відповідальність за вчинення злочину, перекласти провину на інших осіб або обставини. Так, серед насильницьких злочинців, які вчинили вбивства, розбій, хуліганство, найбільш поширена позиція "в усьому винен потерпілий", "винні оточуючі особи і обстановка, що склалася", "я не винен, винна горілка". Для корисливих злочинців (крадіжки, грабіж) характерні судження типу "все так роблять", "нічого особливого", "даремно пропадає більше".

Було встановлено також, що в основі вчинення насильницьких злочинів, особливо хуліганства, розбійних нападів, лежить такий психологічний механізм, як гіперкомпенсація. У судженнях таких підлітків проглядається прагнення до самоствердження, бажання показати іншим і відчути самому свою силу, сміливість, безстрашність, здатність до ризику. Зазначені тенденції виявляються в "семантичному захисті" вчиненого діяння шляхом його перейменування та позначення нейтральними термінами ("взяв" замість "вкрав").

Як свідчать результати численних досліджень, досить часто злочини скоюються одними членами криміногенних груп на очах інших (наприклад, хуліганські дії, побиття, пограбування). Крім того, підлітки-правопорушники в розмовах з однолітками в криміногенному середовищі вихваляються своїми злочинними діями і отримують схвалення співрозмовників.

Криміногенна група є чинником, який значною мірою знижує у підлітків страх перед можливим кримінальним покаранням. Навіть позбавлення волі нерідко не розглядається як ганьба для самого неповнолітнього і його сім'ї, втрачається загальнопревентивний вплив покарання на осіб, які як раз найбільше його потребують.

Криміногенна група є для неповнолітніх середовищем, яке формує і стимулює мотивацію антисоціальної поведінки. Злочини її члени здійснюють і поодиночі, і в різних поєднаннях один з одним, деколи навіть спільно з особами, що не входять в її склад. При цьому не всі члени криміногенної групи характеризуються злочинною поведінкою. Деякі з них обмежуються антигромадськими діяннями, що не порушують кримінально-правові норми.

Розглянемо відмінності дозвільних криміногенних груп від злочинних.

У злочинній групі чітко виявляється орієнтація її членів на злочинну поведінку. Їх пов'язує злочинна діяльність і пряма перевага антигромадських цінностей або тих, які досягаються злочинним способом. Учасники такої групи самі активно шукають і створюють ситуації, зручні для реалізації злочинного наміру.

Члени ж криміногенних груп чіткої орієнтації на вчинення злочинів не мають. Норми криміногенних груп, хоча й суперечать офіційним, але все-таки жорстко не визначають поведінку їх членів як злочинну.

Відносини між членами злочинної групи характеризуються жорстким конформізмом, стійкою ідентифікацією особистості з групою, яка розглядається як референтна, ворожа відносно інших "чужих" компаній.

Відбувається процес засвоєння цінностей злочинної субкультури зі специфічною атрибутикою (традиції, символи, жаргон). Особливо швидко і полегшено цей процес асиміляції субкультурних цінностей здійснюється неповнолітніми.

Лідер або активні учасники злочинної групи для її згуртування заохочують і культивують різні форми емоційно-імпульсивної поведінки (оргії, групові пиятики, розгнузданість, розпуста, акти вандалізму). Характерна наявність татуювань як атрибуту належності до злочинної групи.

Злочинні групи підлітків розрізняються ступенем організованості. Наприклад, є поняття "контори" для зазначення першого типу груп. Вони утворюються за місцем навчання, проживання або роботи. Їх дії мають в основному одноразовий ситуативний характер. Існують злочинні групи, куди підлітки входять поряд із дорослими. На відміну від "контор" злочинні групи (групи "бізнесу") мають стійку кримінальну спрямованість і можуть функціонувати досить тривалий час. Вони мають свою організацію, касу ("общак"), з якої фінансують тих, хто потрапив у лікарню, а також похорон "своїх". Їх очолює лідер, як правило, 19-22 років. Далі йдуть "старики" ("бойовики") 16-18 років і, нарешті, "лушпиння" – 14-річні підлітки.

У групах діє жорстка дисципліна, свій кодекс поведінки: «Попався – відповідай сам, говори: "Нічого не знаю, ніякої групи немає, діяв один"». У ході слідства група веде своє контррозслідування. Вранці проводять "планерки" з тими, кого викликає слідчий. Увечері обговорюють показання потерпілих, свідків і виробляють свій план, "як обійти закон". Для таких цілей використовують спеціальну юридичну літературу.

Зупинимось детальніше на понятті *кримінальної субкультури*.

Кримінальна субкультура є основним механізмом криміналізації молодіжного середовища. Її соціальна шкідливість полягає в тому, що вона служить механізмом згуртування злочинних груп, ускладнює, спотворює або блокує процес соціалізації особистості, а також стимулює кримінальну поведінку підлітків і юнаків.

Кримінальна субкультура безпосередньо пов'язана зі спільнотами неповнолітніх і молоді, які мають кримінальну спрямованість і зайняті злочинною діяльністю. Кримінальна субкультура виступає умовою живучості, цілісності й згуртованості кримінальних спільнот, ефективності їх злочинної діяльності. У той же час норми і цінності кримінальної субкультури є потужними регуляторами індивідуальної поведінки неповнолітніх і молодих правопорушників і злочинних груп, мають високий ступінь референтності в силу дії механізмів психічного зараження, наслідування і особливо групового тиску, постійно створюють для підлітка і молодого людини ситуацію фрустрації і психічної травми.

Кримінальна субкультура не тільки породжена культурою офіційною, але й перебуває в антагоністичних відносинах із нею, в результаті чого в кримінальних і асоціальних групах існує різко негативне ставлення до офіційних правил, норм і порядків. Нерідко кримінальна субкультура паразитує на загальнолюдських нормах, а також на цінностях нашого суспільства. Так, почуття громадянського обов'язку підміняється поняттям боргу злочинця, товариство – круговою порукою, дружба – відданістю лідеру або злочинній групі ("злочинській сім'ї").

Наявні в групах норми, цінності, умовності й правила строго обов'язкові для всіх прихильників "іншого життя". У цьому відношенні кримінальна субкультура автократична, тоталітарна за своїм характером. Вона не визнає свободи вираження особистості, її прав, вважаючи, що права є тільки у тих, хто перебуває на верху ієрархічної градації, а у інших є лише обов'язки.

Кримінальна субкультура приваблює підлітків тим, що в кримінальних групах не існує заборон на будь-яку інформацію, у тому числі на інтимну. Тут підлітки мають можливість отримати від однолітків і дорослих інформацію, що забороняється в звичайних умовах.

Засвоєння норм і цінностей кримінальної субкультури відбувається порівняно швидко, оскільки підлітки бувають захоплені її атрибутами, які мають емоційне забарвлення, наліт помилкової романтики, таємничості, незвичайності і т.д.

У функціональному плані можна виділити такі *елементи кримінальної субкультури*:

- стратифікаційний, що містить норми і правила визначення статусу особистості в злочинному світі, привілеї для «еліти»;
- поведінковий, що містить «закони», «накази», традиції, правила поведінки залежно від займаного положення в злочинній ієрархії;
- «кадровий», спрямований на поповнення кримінальної субкультури новими індивідами і роботу з новачками шляхом так званої «прописки», «приколів», визначення сфер і зон злочинного промислу;
- ідентифікаційний, спрямований на пізнання «своїх» і «чужих» через татування, клички і аргі (стигматизація);

- управлінський, спрямований на підтримання порядку в злочинному світі, покарання винних, позбавлення від неугодних осіб шляхом «розборок», остракізму (вигнання), «опускання»;

- сексуально-еротичний, який формує ставлення до еротики і порнографії як до цінностей і мужолозтво як способу зниження статусу неугодних осіб в місцях позбавлення волі;

- матеріально-фінансовий, що містить виготовлення і зберігання знарядь вчинення злочинів, створення загальної каси - «общака» і т. ін.;

- дозвільний, що охоплює своєрідну культуру відпочинку та розваг і специфічне ставлення до свого здоров'я – від повної зневаги їм (наркоманія, алкоголізм, членоушкодження) до культуризму і занять бойовими мистецтвами, особливо східними єдиноборствами.

До основних *складових кримінальної субкультури* належать: групова й внутрішньогрупова стратифікація, "правило", "наказ", закон і традиції кримінальної субкультури, привілеї ("дрібні виключення"), клички, загальні і власні імена злочинних груп, клятви і прокляття, "загальний котел", татування, кримінальна мова (жаргон), "прописка", "прикол", стигматизація, остракізм, таємне спілкування і т. п.

Кримінальна субкультура має місце не тільки в закритих виховних і виправних закладах, але й у злочинних групах за їх межами. Вступ підлітка й молодої людини в кримінальну групу пов'язаний з прийняттям її норм, цінностей і настанов.

Кримінальна субкультура є дуже динамічним явищем. Вона розвивається і вдосконалюється зі зміною характеру і динаміки злочинності неповнолітніх і молоді. За роки кримінальна субкультура пройшла складний шлях розвитку, що характеризувався певними підйомами, похваленням та інтенсивним розвитком, спадами, виникненням в надрах даної субкультури нових напрямків.

У зв'язку з бурхливим зростанням молодіжної злочинності, її професіоналізацією і організованістю і паралельним нарощуванням темпів вульгарної злочинності за останні роки спостерігається, з одного боку, відродження традиційного злодійського "закону", а з іншого боку – все більше розмивання граней цього класичного закону, падіння професійної "етики злочинного світу". На девальвацію етичних цінностей злочинного середовища впливає падіння моралі в суспільстві. Цей процес йде як би по двох напрямках:

- знецінення результатів праці людей, крайню неповагу до приватної та державної власності і як результат – розвиток стяжательських тенденцій у підлітків і молоді, наслідком чого є зростання корисливих злочинів і крайніх проявів вандалізму;

- знецінення людського життя і як результат – зростання насильницьких злочинів, а також агресивності і рівня жорстокості відносно жертви.

У зв'язку з розширенням сфери злочинних проявів, виходом злочинності на міжнаціональну і міжнародну арену кримінальна субкультура втратила свою колишню цілісність як загальна субкультура злочинного світу. Вона все більше перетворюється в систему взаємозв'язаних субкультур злочинних співтовариств, що спеціалізуються в різних сферах кримінальної діяльності. Найбільший розвиток разом із традиційною злочинною субкультурою отримали тюремна субкультура, субкультура рекетирів, бомжів, шахраїв, представників тіньового бізнесу, світу повій і сутенерів, фарцовщиків і спекулянтів, вульгарних злочинців.

Основні соціально-психологічні феномени в різних субкультурах (домагання, статус, ролі, самоствердження, міжособистісні відносини та ін.) сьогодні істотно трансформуються, наповнюються новим кримінальним змістом. При цьому основні елементи кримінальної субкультури мають, як правило, поліфункціональний характер.

На відміну від законослухняних соціальних груп у кримінальній субкультурі соціально-психологічна стратифікація закріплюється шляхом стигматизації (соціального таврування), що особливо характерно для місць позбавлення волі. Це означає, що статус, роль і функції особистості в групі відображаються в знаках, речових атрибутах і способах розміщення індивіда в просторі, займаному кримінальною групою. У кримінальних групах діють певні знаки відмінності, «читаючи» які можна визначити, «хто є хто».

Засобами соціальної стигматизації в кримінальних групах є такі:

- татування, у яких за допомогою написів, малюнків, умовних знаків, абрєвіатур відбивається досвід людини в кримінальному середовищі, ступінь його домагань в очікуванні;

- клички, за ступенем благозвучності й височини яких можна судити про становище особистості в кримінальному середовищі;

- система речових атрибутів, до яких належать одяг, взуття, особисті речі, їжа і т.д. ;

- розміщення людини в просторі (за спальним місцем й т.д.).

Зміст норм і цінностей кримінальної субкультури знаходить своє відображення в так званій «філософії» кримінального світу, котра виправдовує вчинення злочинів, що заперечує провину й відповідальність за скоєне й маскує низинні спонукання благородними й піднесеними мотивами, наприклад, у насильницьких злочинах – почуттям «колективізму», товариської взаємодопомоги, звинуваченням жертви та іншими мотивами; у корисливих злочинах – ідеєю перерозподілу наявної в людей власності.

У соціально-психологічному аспекті кримінальна субкультура ґрунтується на дефектах правосвідомості, серед яких можна відзначити правову необізнаність, дезінформованість, соціально-правовий нігілізм і цинізм. При цьому дефекти правосвідомості поглиблюються дефектами

моральної свідомості, які нехтують загальнолюдськими принципами моралі.

У світоглядному аспекті важливе місце займають «міфи» кримінальної субкультури, що сприяють згуртуванню злочинних груп і формуванню певних традицій. Вони насаджують образи «щасливого злодія», «сміливого бандита», «непохитного хлопця», які культивують «злодійську романтику», ідею «злодійського братства» і «злодійський чесності».

4.2. Особливості мотивації злочинності неповнолітніх

Важливу роль у розумінні механізму злочинної поведінки відіграє мотиваційна сфера особистості правопорушника. Розглянемо детальніше особливості мотивації злочинної поведінки у неповнолітніх.

Серед мотивів протиправної поведінки неповнолітніх можна виокремити такі:

1. *Біологічні мотиви*, що забезпечують фізіологічне виживання організму (найчастіше підліток годує себе, батьків-алкоголиків і молодших братів і сестер).

2. *Загальногуманні мотиви*, що задовольняють особистісні потреби рідних і близьких (наприклад, украв велосипед для себе або брата, іграшки для сестри і т.д.).

3. *Корисливі мотиви* з метою матеріального збагачення.

4. *Інфантильні мотиви*, де відсутні цілі життєзабезпечення або наживи, а домінують гедоністичні цілі з романтичним і пригодницьким відтінками. Наприклад, пограбування кіоску з метою «приємного» проведення дозвілля в компанії, при цьому награваним не дорожать, залишки їжі і напоїв можуть віддати іншим.

5. *Мотиви самоствердження* в рамках реакції наслідування референтній групі.

6. *Агресивні мотиви*, які призводять до хуліганства, актів вандалізму, помсти, убивств і т.д., як диференційовані, так і недиференційовані за спрямованістю.

7. *Мотив страху*, можливий у двох варіантах: а) підпорядкування в силу психологічної залежності від членів групи або її керівника і б) примус в силу фізичної залежності і прямих погроз розправи. Саме тут яскраво виявляється боротьба мотивів, коли суб'єкт усвідомлює і розуміє протиправність діяння, але не може керувати своїми діями.

Зупинимось детальніше на особливостях мотивації окремих видів злочинності неповнолітніх.

Мотивація насильницьких злочинів

Найбільшу питому вагу серед насильницьких злочинів мають хуліганські дії. У більшості випадків в основі нанесення тілесних

ушкоджень та вбивств лежать хуліганські мотиви. Тому розкриття психологічного механізму хуліганських вчинків потребує спеціального розгляду.

У підґрунті злочинів, пов'язаних із порушеннями громадського порядку, лежить потреба підлітків у самоствердженні, яка задовольняється в такій спотвореній формі.

Основною сферою самоствердження дезадаптованих підлітків стають неофіційні групи однолітків, а потім криміногенні та злочинні.

Механізм мотивації протиправної поведінки неповнолітніх має свої особливості. По-перше, злочин у цьому випадку відбувається, як правило, без видимих зовнішніх причин, що стає підставою для існуючої думки про "безпричинну" і "безмотивну" неналежну поведінку з боку підлітків. По-друге, переважна більшість хуліганських дій відбувається в стані сп'яніння, яке прискорює перебіг процесів мотивації.

Слід відзначити ту обставину, що хуліганство неповнолітніх найчастіше буває полімотиваційним, а саме об'єднує:

- мотив зганяння своєї агресії, озлобленості на сторонніх осіб;
- зняття напруги (заміщення);
- мотив помилкового самоствердження себе шляхом приниження, придушення особистості інших, насильства над ними.

В останньому випадку одночасно виявляється й механізм гіперкомпенсації.

Мотивація насильницьких злочинів підлітків нерідко має "дитячий" характер: бажання розважитися, показати силу, спритність, сміливість; утвердити себе в очах однолітків, отримати їх визнання.

Утрата дружби, особистого статусу серед однолітків-однокласників викликає у підлітка стан фрустрації, що супроводжується агресивними, ворожими почуттями стосовно джерела цієї фрустрації – колишніх товаришів. Останні можуть стати об'єктом ворожих дій і помсти з боку відкинутого підлітка.

Насильницька мотивація підлітків характеризується високою емоційністю і ситуативністю. Самоствердження через насильство – типово підліткова мотивація. Нерідко вона поєднується з особливою жорстокістю насильницької поведінки неповнолітніх.

Як одну з причин формування такої асоціальної поведінки в неповнолітніх розглядають емоційну депривацію в ранньому дитинстві.

Шляхи формування в дитини агресивних тенденцій в сім'ї:

1) батьки заохочують агресивність у своїх дітях безпосередньо або показують приклад (модель) відповідною поведінкою щодо інших і навколишнього середовища: якщо дитина бачить, що значимій і авторитетній для неї людині вдається досягти успіху завдяки агресивності, вона зазвичай сприймає цю форму поведінки як зразок для наслідування;

2) батьки, які дуже різко придушують агресивність у своїх дітей, виховують у дитині надмірну агресивність, яка буде виявлятися в більш зрілі роки;

3) велике значення для появи і розвитку у дітей агресивних форм поведінки мають часті фізичні покарання, до яких вдаються батьки, які дотримуються авторитарної системи виховання;

4) витоки конкретних форм антисоціальної поведінки підлітків можуть знаходитися в конфліктних відносинах батьків. Так, 64,7% обстежених підлітків-хуліганів зізналися, що до скоєння першого злочину їх штовхнула ненормальна обстановка в сім'ї. Ні матеріальні умови, ні культура, ні навіть педагогічні знання батьків часто не здатні компенсувати виховну неповноцінність стресової, напруженої атмосфери сім'ї.

У зв'язку з цим можна послатися на результати вивчення групи неповнолітніх злочинців Л. Б. Філонова, у яких жорстокість була головною рисою поведінки. Причиною її появи, як виявилось, була холодна недобррозичлива атмосфера в сім'ї в ранньому дитинстві (до 3 років).

Немотивована жорстокість нерідко пов'язана з відстроченою в часі дією закріпився в дитинстві за механізмом імпринтингу ("вдруковування") травматичного досвіду. Ю. М. Антонян і Є. Г. Самович вказують, що "мотиви, пов'язані з перенесеними в дитинстві і закріпленими в психіці за механізмом імпринтингу приниження, жорстокого поводження і т. д., часто призводять до скоєння виняткових за своєю жорстокістю злочинів проти особистості".

Мотивація корисливих злочинів

У структурі злочинності неповнолітніх питома вага корисливої і корисливо-насильницької злочинності (крадіжки, грабежі, розбої, викрадення автотранспортних засобів, рекет, шахрайство) в 1995 році становить 82%.

Результати численних досліджень свідчать про те, що мотиви корисливих злочинів, скоєних підлітками, нерідко значно відрізняються від спонукальних причин, характерних для злочинних дій дорослих людей.

Зокрема, крадіжки, грабежі, розбійні напади можуть бути пов'язані не тільки з користою, але і з пустощами, з прагненням утвердити свій престиж в групі, сприяти товаришам, заволодіти предметами, особливо привабливими для підлітка.

Так, розкрадання неповнолітніми державного й громадського майна не відрізняються явно корисливими прагненнями, стійкістю корисливих мотивів. Більш ніж у половині випадків вони пов'язані з помилковою романтикою, бажанням заволодіти привабливою річчю, неправильним розумінням дружби і товариства, виникають з прагнення проявити свою "дорослість", показати сміливість, рішучість.

Часто підлітки скоюють розкрадання, щоб добути гроші на спиртне.

Характерно також, що розкрадання державної власності або громадського майна підлітки робили саме з тих об'єктів, де зберігалися спиртні напої, тютюнові вироби, електротовари і деякі інші предмети, які відповідали примітивним, штучним або збоченим потребам неповнолітніх.

Виділяють такі конкретні мотиви корисливих злочинів неповнолітніх:

- отримати спиртне;
- заволодіти привабливою річчю;
- мати гроші на розваги;
- заготовити продукти і солодощі в зв'язку з втечею з дому або організацією вечірок;
- допомогти товаришам коштами і речами;
- задовольнити "необхідні потреби" в харчуванні, одязі і т. п.

Різноманітні форми корисливої мотивації підлітків мають велику предметну визначеність.

У цілому можна виділити *три групи корисливих мотивів*.

До першої групи входять злочини з корисливо-споживчою орієнтацією, тобто з домінуванням досить стійких споживчих прагнень. У низки підлітків виникають суттєві матеріальні запити, в той же час можливості їх задоволення обмежені. При цьому в ряді випадків прагнення до володіння бажаним у них може бути вище, ніж у дорослих. Цей різновид мотивації (споживча) займає близько половини всієї корисливої мотивації. Предмети в злочинах з такою мотивацією викрадаються найцінніші. Це можуть бути музичні інструменти і апаратура, мотоцикли і запасні частини до них, стереофонічна апаратура, вузли та деталі установок світломузики і радіопідсилювачів, фотоапарати, телефони і гаджети, модний "фірмовий" одяг.

Другу групу корисливих мотивів складають злочини, сомотиви в яких спрямовані на видобуток засобів для купівлі спиртного, солодощів, для придбання речей. Дані мотиви складають майже четверту частину всієї мотивації. Для придбання спиртного неповнолітні викрадають телефони, гаджети, транзистори, всілякі ручні вироби і потім продають їх за заниженими цінами.

У третю групу корисливих мотивів входять злочини з сомотивами лжеромантизму, помилкового товариства.

Мотиви першої і третьої груп являють собою по суті мотиви самоствердження, статусні, пов'язані з помилковими формами самореалізації своєї особистості. Як бачимо, вони займають майже три чверті всієї корисливої мотивації.

Як уже зазначалося, в основі багатьох корисливих злочинів, скоєних підлітками, знаходиться мотив удаваної престижності, реалізований через споживацтво. Прагнення виділитися серед оточуючих, як тенденція підліткового віку, може в деяких випадках штовхнути неповнолітнього на крадіжку, грабіж. В основі престижного, споживацького ставлення до речей

лежать, в першу чергу, недоліки сімейного виховання, вплив батьків та інших дорослих. Нерідкі випадки, коли деякі батьки, не витрачаючи особливих зусиль на суспільно корисну діяльність, за допомогою престижних і модних речей прагнуть надати собі відсутні якості, бути "сучасними", "на рівні". Одяг, речі перетворюються на своєрідну ілюзорну форму задоволення потреби в самовираженні і самоствердженні. Такий спосіб життя згубно позначається на дітях, в першу чергу підлітків, які "заражаються" споживчою психологією своїх батьків та інших дорослих. Престижні модні речі дозволяють таким неповнолітнім затвердити себе в очах однолітків, підвищити свій статус в їхніх очах. Звідси виникає прагнення будь-якою ціною придбати такі речі, не зупиняючись і перед вчиненням злочину.

Для підлітків, які неодноразово вчиняли крадіжки, характерна така стійка негативна асоціальна риса, як жадібність. Жадібність є такою властивістю, у структуру якої входить потреба в придбанні, яка не насичується та стає своєрідною самоціллю. У підґрунті потреби лежить деформована форма самоствердження через споживання.

Вивчаючи етіологію жадібності у підлітків, які вчинили корисливі злочини, Л. Б. Філонов встановив, що ці особи характеризуються наступними особливими умовами виховання як в самому ранньому, так і в наступних періодах життя. Їм надавалася безмежна свобода користування багатьма речами, які для інших були недоступні. Всі їх примхи та бажання завжди виконувалися. Здатність дитини до вироблення довільного гальмування (яке формується починаючи з першого року життя) не була розвинена. Такі ситуації найчастіше склалися в сім'ях, які жили в сприятливих умовах, з високим статком. У більш рідкісних випадках риси жадібності формувалися в осіб, які перенесли суворе дитинство. Характерно, що в будь-якому випадку, згадуючи про своє дитинство, такі підлітки постійно порівнювали матеріальне становище своїх сімей з добробутом інших. Наприклад, "Ми жили краще за всіх", "Усі заздрили нам", "Мати робила так, щоб діставати все". Імовірно, саме таке хвалькувате або зневажливе зіставлення стало тією основою, на якій статусна потреба, потреба в самоствердженні стала реалізовуватися через гіпертрофовану потребу в придбанні, накопиченні, прагненні виділитися будь-якими засобами, в тому числі і злочинними.

Статусна мотивація, прагнення завоювати і зміцнити свій особистий статус серед товаришів, особливо старших за віком, може штовхнути на вчинення злочину навіть благополучного підлітка.

Різновидом такої мотивації є і такі випадки, коли підлітки, які не відчувають до себе симпатій товаришів або теплої ставлення в своїй сім'ї (феномен "психологічної занедбаності"), прагнуть викликати прихильність товаришів тим, що на вкрадені гроші запрошують друзів у кіно, купують для них солодощі, піддобрюючи їх і тим самим "випрошуючи" їх дружбу.

Таким чином, розуміння особливостей мотивації підліткової злочинності дозволяє зробити висновок, що в основі і насильницьких, і корисливих злочинів знаходиться статусна мотивація або мотивація самоствердження підлітка, завоювання ним авторитету, особистого статусу в групі однолітків за допомогою механізму реактивного утворення (самоствердження через насильство і споживання).

4.3. Профілактика делінквентної поведінки неповнолітніх

Профілактика злочинів та інших правопорушень серед неповнолітніх є суттєвою передумовою виховання підростаючого покоління.

Неповнолітній злочинець не стає таким раптово в момент скоєння злочину. Як правило, антисоціальні властивості його особистості формуються поступово і задовго до скоєння кримінально караного діяння, яке дає підставу для якісно нової соціально-правової оцінки його особистості як особистості злочинця.

Попередження злочинів – це, перш за все, виявлення і усунення чинників, що їх детермінують.

У попередженні злочинності неповнолітніх велику роль відіграє загальносоціальна система профілактики та раннє попередження правопорушень.

До загальносоціальних профілактичних заходів належать:

а) впровадження та розвиток ювенальної юстиції, яка націлена на вирішення або пом'якшення економічних, духовних, правових проблем неповнолітніх;

б) вирішення проблем сім'ї, материнства, бездоглядності та безпритульності неповнолітніх у маргінальних та інших неблагополучних сім'ях;

в) істотне скорочення підліткового та молодіжного безробіття;

г) матеріальне забезпечення дитячого спорту, творчості, ремісництва, дозвілля;

д) морально-духовна спрямованість виховної роботи з підлітками разом із рішучим усуненням кримінально-ринкової психології, відродженням психології колективізму, співчуття, справедливості і жертвовності в ім'я вищих соціальних інтересів;

е) організація правової безграмотності засобами масової інформації, що дозволяє в доступній, бажано захоплюючій формі засвоювати правові знання, норми правослухняної поведінки;

ж) припинення пропаганди засобами масової інформації культу насильства, сексуальної збоченості й вседозволеності, приватновласницької психології, матеріального успіху за всяку ціну (відомо, що зміст кінофільмів, книг і т.п. часто стає сценарієм делікту, а вчинки героїв тиражуються в реальних протиправних діях);

з) посилення індивідуальної результативної профілактики девіантної поведінки з боку підлітків із психічними аномаліями.

Спеціальні заходи попередження злочинності неповнолітніх здійснюються, перш за все, соціальними службами, інспекціями у справах неповнолітніх, підрозділами з попередження бездоглядності підлітків і роботі з неблагополучними сім'ями за місцем проживання.

Розглянемо далі основні завдання, що стоять перед психологом, який працює з неповнолітніми злочинцями.

1. Виявлення основних мотивів скоєних асоціальних і протиправних вчинків, конкретних причин моральних дефектів у структурі особистості неповнолітнього.

Виокремлюють дві категорії причин асоціальної поведінки підлітків:

- об'єктивні (неблагополучне становище в формальній групі, взаємодія з асоціальною групою, дефіцит спілкування і виховання в сім'ї, деструктивний вплив сім'ї на дитину);

- суб'єктивні (склад сформованих потреб, інтересів, почуттів, ідеалів, рівень їх розвитку та стійкості).

2. Виявлення найбільш значущих для підлітка життєвих цілей: до чого він прагне, в чому вбачає сенс свого життя, свого майбутнього.

Ці цілі видно у вчинках підлітка, в його відношенні до виконуваних видів діяльності: навчання, праці, спілкування і т.д., в його висловлюваннях, творах, результатах діяльності.

Склад життєвих цілей прямо пов'язаний з мотивацією, тому ломка помилкових мотивів сприяє перетворенню цілей.

У плані практичної реалізації цього завдання важлива організація соціально цінних форм діяльності і спілкування підлітків, що супроводжуються наочним сприйняттям одержуваних позитивних результатів.

3. Визначення рівня готовності підлітка до зміни своєї поведінки і свідомого вибору соціально позитивних форм поведінки.

Це завдання пов'язано з вирішенням перших двох. Тільки ламання соціально негативних мотивів і цілей, заміна їх позитивними інтересами й соціально цінною орієнтацією дає гарантію, що в підлітка сформувалася система суб'єктивних стимулів до подальшого самовиховання й самоконтролю, що не допускає рецидивів асоціальної поведінки.

У психологію молоді впроваджується культ грошей і сили: «Гроші не пахнуть», «Кожен за себе, один Бог за всіх», «Багатство – мета і сенс життя», і ця мета виправдовує будь-які засоби, у тому числі відверто злочинні.

Матеріальне розшарування суспільства за час кримінального ринку призвело до соціальної конфліктності між багатими і бідними, на що гостро реагують неповнолітні. Це призвело до «робінгудівської» психології помсти за несправедливість стосовно незахищених державою підлітків.

Виправдувальна мотивація «грабуї нагробоване» психологічно полегшує вимагання (психологічний захист), крадіжки, угони автотранспорту й т.п.

Наявне безробіття ускладнює пошук роботи молодих громадян у нових структурах, що потребують високої кваліфікації. Зруйнувалися колишні механізми працевлаштування молоді, в тому числі осіб, що звільнилися з виховно-трудоx колоній. Це створює криміногенні умови для формування кримінальної психології та скоєння неповнолітніми злочинів, їх рецидиву.

У виховно-профілактичній роботі з неповнолітніми правопорушниками, які нерідко самі відчувають себе вигнанцями, нікому не потрібними, невиправними людьми, треба завжди виходити з «оптимістичної гіпотези», всіляко прагнути до опори на позитивне, що є в особистості самих запущених у морально-педагогічному відношенні підлітків.

У підґрунтя діяльності з профілактики правопорушень неповнолітніх має бути покладено фундаментальне положення психології: людина не тільки виявляється, але й формується, розвивається, складається як особистість під час реалізації провідної активності (діяльності та спілкування), бажано соціально корисної, цілеспрямованої, що приносить їй успіх. У старших підлітків провідною активністю є спілкування в діяльності.

Неповнолітнім, як відомо, властиво прагнення до гуртування з однолітками. Вільне спілкування з ними – не тільки спосіб проведення дозвілля, але й засіб самоствердження і самовираження особистості (сім'я і школа не завжди створюють умови для задоволення цих найважливіших для неповнолітніх потреб). Залучення неповнолітніх у суспільно корисні види діяльності (спілкування) є важливим профілактичним заходом.

Процес деморалізації з наступною криміналізацією особистості підлітка проходить в умовах негативного соціального мікросередовища – сімейного та шкільного неблагополуччя, в негативних групах однолітків. Ефективність профілактики правопорушень неповнолітніх цілком залежить від того, якою мірою вдається домогтися соціального оздоровлення несприятливого мікросередовища, в якому знаходиться підліток.

Уся повсякденна життєва практика індивіда, весь досвід його громадського існування безпосередньо формується й реалізується саме в малих соціальних групах – в сім'ї, навчальному та трудовому колективах, компаніях друзів і знайомих. Найближче оточення – головні канали морального формування особистості. Через них, зокрема, сприймаються індивідом протиріччя і труднощі соціального розвитку, недосконалість різних сторін суспільного життя і соціального устрою, недоліки і помилки в діяльності конкретних установ, організацій, посадових осіб. І якщо безпосереднє середовище виявляється несприятливим, ускладненим антисоціальними проявами, це ускладнює вплив на індивіда позитивних

сторін суспільного життя і, навпаки, підсилює вплив негативних її сторін, призводить до формування морально негативної особистості.

Таким чином, негативні моральні якості, які є елементами психологічного механізму антигромадської поведінки, не дані людині від народження і не виникають несподівано, спонтанно, лише в зв'язку з вчиненням злочину, а складаються протягом попереднього життя індивіда, під впливом сукупних умов, в яких це життя проходить. Від того, якими виявляться ці умови, з чим і з ким стикається індивід на своєму життєвому шляху, залежить формування його як особистості. Тут, звичайно, чимало випадкового, але в цій випадковості виявляється певна закономірність, яка полягає в тому, що поки в соціальній дійсності мають місце умови, здатні підтримувати індивідуалістичну психологію і різні моральні пороки, що лежать в основі злочинної поведінки, деякі особистості стають їх носіями. Завдання полягає в тому, щоб усунути подібні умови або максимально обмежити їх негативний вплив, забезпечивши тим самим формування моральної людини, нездатної вчинити злочин. Такий головний напрямок попередження злочинності і профілактики злочинів.

Важливим напрямком профілактики правопорушень неповнолітніх є їх правова просвіта та виховання. Актуальними завданнями є підготовка кваліфікованих кадрів педагогів для проведення такої роботи, забезпечення активної участі в ній вчених-юристів, співробітників правоохоронних органів, психологів.

Доведення правової інформації до неповнолітніх має починатися якомога раніше, здійснюватися більш дохідливо, з урахуванням особливостей дитячої та підліткової психології, в емоційно привабливих формах.

Необхідно створювати нові центри організованого дозвілля дітей та підлітків, які будуть наповненими соціально корисним змістом, що сприяє їх гармонійному фізичному, психічному, моральному розвитку. З цією метою доцільно використовувати можливості не тільки держави, але й комерційних структур, благодійних організацій, громадських об'єднань і рухів, релігійних конфесій, встановити жорсткий контроль за використанням як бюджетних, так і позабюджетних коштів, призначених для організації дозвілля неповнолітніх. Державі слід всіляко підтримувати фізичних та юридичних осіб, що надають грошову допомогу підліткам, які опинилися в несприятливих життєвих умовах, малозабезпеченим сім'ям, спеціальним навчально-виховним закладам, дитячим будинкам.

Є значні резерви для більш активного й ефективного використання суто правових засобів захисту інтересів дітей і підлітків, попередження їх віктимізації, а також правопорушень з їхнього боку. Необхідно розширювати практику застосування до неповнолітніх, які вчинили вперше злочини невеликої або середньої тяжкості, примусових заходів виховного характеру: попередження; передавання під нагляд батьків або осіб, які їх

замінюють, або спеціалізованих державних органів; покладання обов'язку загладити заподіяну шкоду; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки, а також приміщення, із звільненням від покарання, в спеціальні виховні або лікувально-виховні установи.

Як показує досвід, неповнолітні нерідко скоюють злочини у вигляді відповідної реакції на насильницькі дії, спрямовані проти них (або загрозливі для них). У зв'язку з цим слід активніше використовувати всі правові (в тому числі кримінально-правові) засоби боротьби з насильством щодо дітей та підлітків.

Окремо слід зупинитися на проблемі кримінальної субкультури. У теорії і на практиці склалися два протилежні підходи до даної проблеми, які безпосередньо виявляються в організації процесу перевиховання неповнолітніх і малолітніх злочинців у спеціальних виховних і виправних закладах і профілактичної роботи з підлітками та молодими людьми на волі.

Один підхід полягає в недооцінці соціально-негативної ролі кримінальної субкультури в ескалації підлітково-юнацької злочинності та криміналізації особистості підлітка і юнака. Ця позиція не дозволяла бачити взаємозв'язок злочинності молоді та її "духовної" основи – кримінальної субкультури, які один без одного не існують. При цьому не враховувалася привабливість кримінальної субкультури для підлітків і юнаків. Все це аж ніяк не сприяло організації профілактики молодіжної злочинності.

Інший підхід полягає в переоцінці впливу кримінальної субкультури на особистість підлітка і молодого правопорушника. Прихильники такого підходу вважають подолання кримінальної субкультури нереальним, що саме по собі зумовлює порочний висновок про непотрібність профілактичної роботи.

Визнання реальності кримінальної субкультури не означає, що з її існуванням треба миритися. Суттєво зменшити шкоду кримінальної субкультури цілком можливо, і для цього необхідно:

- вивчення кримінальної субкультури з метою своєчасного виявлення в ній нових тенденцій і встановлення ступеня їх привабливості для підлітків і юнаків;

- прогнозування динаміки злочинності в країні і динаміки кримінальної субкультури з метою вироблення попереджувальних заходів;

- максимальне знецінення "злодійського закону" та інших норм традицій кримінальної субкультури в громадській думці молоді;

- формування загальнолюдських цінностей в молодіжному середовищі та вміле їх протиставлення цінностей кримінального світу;

- формування особистісної стійкості у кожного підлітка і юнака до впливів кримінальної субкультури з урахуванням вікових психологічних особливостей;

- активізація нормотворчої діяльності серед молоді з регулювання поведінки різних її груп на соціально-позитивній основі з урахуванням вікових особливостей;

- своєчасна зміна методів профілактики з урахуванням змін у кримінальній субкультурі і реакцій підлітків та юнаків на її цінності;

- організація психологічної служби у всіх соціальних інститутах, пов'язаних з роботою із неповнолітніми та молоддю (в школах, професійних навчальних закладах, інтернатах, дитячих будинках, спецшколах, в армійських підрозділах і т. п.) і визначення практичним психологом діагностичних, прогностичних, корекційних і профілактичних функцій з урахуванням потреб злочинного середовища підлітків і молоді.

Висновки

Сутність підліткового віку полягає у докорінній перебудові системи стосунків дитини і середовища. Психологічний зміст підліткового періоду пов'язаний з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до зрілої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей. Підлітковий вік сповнений прагненнями самоствердитися, виокремитися серед однолітків та здобути самостійність у діях. Якщо ці потреби не задовольняються, вони атрофуються або спрямовуються в негативне русло. Такі підлітки важко піддаються вихованню, скоюють правопорушення, стають схильними до делінквентної поведінки.

Розвитку делінквентної поведінки в підлітковому віці сприяють порушення психічного і особистісного розвитку, акцентуації характеру, психічні захворювання, викривлення розвитку окремих психічних якостей і властивостей внаслідок мінімальної мозкової дисфункції, порушення сімейної соціалізації та соціальної адаптації.

Наявність конфліктів у сім'ї, негативні приклади, прояви байдужості і формалізму в шкільному навчанні та вихованні, невміння включати підлітків в доступні їм віку змістовні та соціально корисні форми діяльності, невміння організувати систему правильних відносин у колективі є передумовами для педагогічної занедбаності підлітків. За відсутності своєчасної психологічної корекції такі підлітки можуть перейти в категорію, що характеризується стійкою асоціальною поведінкою і схильністю до правопорушень.

Типовими рисами для багатьох підлітків-правопорушників є знижений самоконтроль, емоційна неврівноваженість, впертість, імпульсивність, злостивість, мстивість, агресивність. Соціальну дезадаптованість частини неповнолітніх злочинців підсилюють розумова відсталість, нервово-психічні відхилення психопатичного характеру або у вигляді наслідків черепно-мозкових травм, інфекційних та інших захворювань.

Злочини неповнолітніх мають переважно груповий характер. Соціально-психологічна специфіка злочинної групи неповнолітніх полягає в тому, що вона є тим чинником, який формує у підлітків антисоціальні погляди і потреби, сприяє усвідомленню сили групи і призводить до скоєння правопорушень. В основі більшості злочинів, які здійснюються підлітками, знаходиться статусна мотивація або мотивація самоствердження, завоювання авторитету в групі однолітків за допомогою механізму реактивного утворення – самоствердження через насильство і споживання.

Профілактика злочинів та інших правопорушень – це, перш за все, виявлення і усунення чинників, що їх детермінують. У попередженні злочинності неповнолітніх велику роль відіграє загальносоціальна система профілактики та раннє попередження правопорушень.

Бібліографічний список

1. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю [Електронний ресурс]: Закон України від 21 червня 2001 р. № 2558 – III. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.
2. Василькова, Ю. В. Работа социального педагога с трудными подростками / Ю. В. Василькова // Методика и опыт работы социального педагога. – М.: Академия, 2001. – С. 91 – 121.
3. Вахрамов, Е. Психологическая коррекция аномального поведения подростков: побег из дома / Е. Вахрамов // Прикладная психология и психоанализ. – 2000. – № 3. – С. 52 – 60.
4. Кузнецов, В. Г. О сопоставлении результатов обследования делинквентных подростков методами ПДО и УНП // Патохарактерологические исследования у подростков / В. Г. Кузнецов; под ред. А. Е. Личко и Н. Я. Иванова. – Л.: Медицина, 1981. – С. 54 – 55.
5. Менделевич, В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич // Клиническая и медицинская психология. – М.: Медпресс, 1999. – С. 351 – 416.
6. Малышев, К. Профилактика и коррекция девиантного поведения / К. Малышев // ОБЖ. – 2003. – № 2. – С. 52 – 53.
7. Самохина, А. А. Социально-психологическая деформация как причина делинквентного поведения / А. А. Самохина // Прикладная психология. – 2000. – № 3. – С. 46 – 55.
8. Юноши и девушки «группы риска» // Практическая психология образования / под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 2003. – С. 436 – 458.
9. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / под ред. И. В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 1987. – 436 с.
10. Крайг, Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2002. – 992 с.
11. Кабанов, М. М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике / М. М. Кабанов, А. Е. Личко, В. М. Смирнов. – Л.: Медицина, 1983. – 312 с.
12. Балабанова, Л. М. Судебная психология / Л. М. Балабанова. – Д.: Сталкер, 1998. – 432 с.
13. Abel et al Clinical criminology: the assessment and treatment of criminal behavior. – Toronto, 1985. – P. 191 – 205.
14. Heifer, R. E., Kempe C. H. The battered child. (3-rd edn) – Chicago, 1980.
15. Kempe, C. H., Silverman E. N., Steele B. F. The battered child syndrome. // JAMA. – NY, 1962. – P. 17 – 24.

16. Асанова, Н. К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических вузов / под ред. Н. К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. – 1997. – С.16 – 33.

17. Блага, А. Б. Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї / А. Б. Блага // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – №2. – С. 161 – 165.

18. Бойко, О. В. Побутове насильство як об'єкт кримінологічних досліджень / О. В. Бойко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – Вип. 18. – Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С. 470 – 474.

19. Дети риска. Практические аспекты психологической помощи детям, пострадавшим от насилия. – СПб: Информационно-методический центр Отдела развития и планирования, Санкт-Петербургский фонд кризисной психологической помощи детям и подросткам «Новые шаги». – 2002. – С. 8 – 14.

20. Журавлева, Т. М. Помощь детям – жертвам насилия / Т. М. Журавлева, Т. Я. Сафонова, Е. И. Цымбал. – М.: Генезис. – 2006. – 112 с.

21. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Практичний посібник для органів та установ із попередження насильства в сім'ї) / під ред. О. М. Рудневої. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2006. – 92 с.

22. Запорожець, О. Д. Профілактична діяльність кримінальної міліції у справах неповнолітніх: Метод. рекомендації / О. Д. Запорожець. – Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 44 с.

23. Зиновьева, Н. О. Психология и психотерапия насилия. Ребенок в кризисной ситуации / Н. О. Зиновьева, Н. Ф. Михайлова. – СПб., 2003. – С. 3 – 38.

24. Ильина, С. В. Насилие и личностные расстройства [Электронный ресурс]. – М.: МГУ, 2002. – Режим доступа: www.NATURE.ru/db/msg.

25. Кочемировська, О. О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття / О. О. Кочемировська. – Харків: НТМТ, 2008. – 44 с.

26. Кочемировська, О. О. Насильство в сім'ї щодо жінок та дітей: медико-психологічні, поведінкові та соціальні наслідки: посібник для соц. працівників / О. О. Кочемировська, А. А. Ходоренко. – Харків: СРЦГОІ, 2006. – 86 с.

27. Психологічні ознаки та наслідки жорстокого поводження з дітьми // Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування /

Н. Охтирська, О. Кочемировська, Г. Христова, М. Ясеновська. – Київ, 2010. – 36 с.

28. Кочемировська, О. О. Юридична психологія. Дитина в конфлікті з законом: навч. посібник для студентів психологічних спеціальностей / О. О. Кочемировська, А. А. Гришко. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т „Харк. авіац. ін-т”, 2010. – Ч. 1. – 36 с.

29. Кошелева, А. Д. Психологическое насилие над ребенком в семье, его причины и следствия / А. Д. Кошелева, Л. С. Алексеева // Насилие в семье: с чего начинается семейное неблагополучие. – М.: ГосНИИ семьи и воспитания. – 2000. – С. 21 – 69.

30. Цымбал, Е. И. Жестокое обращение с детьми: причины, проявления, последствия: учеб. пособие / Е. И. Цымбал. – М.: МГУ, 2007. – 64 с.

31. Трус, И. Школьники с девиантным поведением: особенности воспитания / И. Трус // Воспитание школьников. – 2002. – № 7. – С. 44 – 46.

Навчальне видання

Гришко Алла Анатоліївна

Калайтан Наталя Леонтіївна

ЮВЕНАЛЬНА ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ
Частина 2
ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ
ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2019

Підписано до видання 05.07.2019

Ум. друк. арк. 3,5. Обл.-вид. арк. 3,94. Електронний ресурс

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001